

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒՄԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԿՈՂՄԻՑ
(1984-1987թ.թ.)

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության
թանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի
որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
Ս.Կ. Պողոսյան

Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը միազգային կազմակերպությունների կողմից (1984-1987թ.թ.). Փաստաթղթեր: 1999, էջ 49

Կազմող և ներածականի հեղինակ
պատմական գիտությունների դոկտոր
Լավրենտի Բարսեղյան

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1968թ. Միջազգային կազմակերպություններից առաջինը խաղաղասեր ուժերի համաշխարհային վեհաժողովն էր, որը 64 երկրների և 16 միջազգային կազմակերպությունների մասնակցությամբ նշեց հայերի ցեղասպանության մասին:

1973թ. ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովի ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ կիրառվող խտրականության կանխման և պաշտպանության ենթահանձնախմբի 26-րդ նստաշրջանում քննարկվեց և միաձայն ընդունվեց Ռուանդայի ներկայացուցչի՝ ցեղասպանությունը կանխելու և դրա համար պատժելու հարցին նվիրված նախնական գեկուցումը, որի կոցմից ներկայացված բանաձևի 30-րդ ենթակետը Օսմանյան կայսրությունում հայերի ջարդը որակում էր որպես «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն»:

1974թ. ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 30-րդ նստաշրջանում Թուրքիայի և մի շարք այլ երկրների ներկայացուցիչներ պահանջեցին բանաձևի նախագծից հանել 30-րդ ենթակետը: Նախագիծը չքննարկվեց և վերադարձվեց վերամշակման:

1987թ. ՄԱԿ-ի ենթահանձնախումբը կրկին անդրադարձնալով դեռևս 1973թ. ներկայացված ու վերամշակման վերադարձված բանաձևի նախագծին, ամբողջությամբ գեկուցումից հանեց ցեղասպանությունների մասին արձանագրված պատմական մասը, որտեղ հիշատակվում էր հայերի ցեղասպանությունը:

1979թ. այդ նույն բանաձևը ներկայացվեց ՄԱԿ-ի հանձնաժողովի 35-րդ նստաշրջանի քննարկմանը, որտեղ մասնակիցները ձայների մեծամասնությամբ որոշեցին վերականգնել 30-րդ ենթակետը:

1983թ. Եվրախորհրդարանի քաղաքական հանձնաժողովը քննարկեց և որոշում ընդունեց հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին:

1984թ. Փարիզում ժողովուրդների մշտական դատարանի հատուկ նստաշրջանը նվիրվեց հայերի ցեղասպանությանը: Ըն-

դունվեց հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող որոշում:

Իտալական սոցիալիստական կուսակցության հիմնադիրներից մեկի, փիլիսոփա և իրավաբան *Լ. Բատտի* նախաձեռնությամբ 1979թ. հիմնվեց Մշտական ժողովրդական դատարանը:

Միջազգային հասարակական հիմունքներով գործող այդ հաստատությունը կազմված էր հանրությանը ծանոթ, տարբեր երկրներում մեծ հեղինակություն վայելող քաղաքական գործիչներից, արվեստի ու գրականության ներկայացուցիչներից, մեծահամբավ գիտնականներից:

Մշտական ժողովրդական դատարանը հիմնականում նպատակ էր հետապնդում հասարակական դատի ենթարկել մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունները սանձազերծող պետություններին, ձգտելով արտահայտել միջազգային հանրության կարծիքը, հենվելով միջազգային գործող օրենքների վրա:

1984թ. ապրիլի 13-ից 16-ը Փարիզում (Սորբոնի համալսարանում) տեղի ունեցան Մշտական ժողովրդական դատարանի նիստերը, որը ամբողջովին նվիրված էր արևմտահայերի ցեղասպանությանը:

Ինչպես վկայում են նիստի արձանագրությունների ֆրանսերեն, այնուհետև անգլերեն¹ և վերջապես հայերեն² լեզուներով հրատարակությունները, դատարանի կազմը ամենայն լրջությամբ արձագանքել էր «Փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության խումբ» (Ֆրանսիա, Փարիզ), «Մշակութային գոյատևում» (ԱՄՆ, Քեմբրիջ, Մասաչուսեթս) և «Մպառնալիքի տակ գտնվող ժողովուրդների ընկերություն» (Վերմանիա, Գյոտինգեն) կազմակերպությունների հայցին և դատավարության ժամանակ փորձել էր պարզաբանել հայցվորների կողմից առաջադրված ներքոհիշյալ հարցերը՝

¹ A. Crime of Silence. The Armenian Genocide. The Permanent Peoples Tribunal. London, 1985.

² Ժողովուրդների մնայուն ատեան. Հայկական ցեղասպանութան յատկացված նիստ. ապրիլ 13-16, 1984, Փարիզ. Վճիռ, Քեմպրիճ, 1981 (անգլերենից թարգմանել է Ժ. Լիպարիտյանը):

1. Արդյո՞ք հաստատված է, որ արևմտահայությունը Օսմանյան կայսրությունում տեղահանումների և կոտորածների է ենթարկվել:

2. Արդյո՞ք այդ փաստերը որակվում են իբրև ցեղասպանություն և համապատասխանում են Յեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և պատժելու վերաբերյալ միջազգային համաձայնագրի դրույթներին, ինչպես նաև դրանց վրա տարածվում է «Պատերազմի հանցագործությունների և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմություն չտարածելու մասին» համաձայնագրի իրավասությունը:

3. Վերոհիշյալից ի՞նչ հետևություններ են արվում միջազգային համագործակցության և շահագրգռված կողմերի համար:

Դատական նիստերից առաջ դատարանը նամակ հղեց Թուրքիայի կառավարությանը, առաջարկելով ներկայացուցիչներ կամ համապատասխան փաստաթղթեր ուղարկել՝ իր դիրքորոշումը պարզաբանելու համար: Պատասխան չստանալով, դատարանը վճռեց նիստերի արձանագրություններին կցել թուրքական կողմի փաստարկները արտահայտող երկու փաստաթուղթ, որոնք ժխտում էին արևմտահայության ցեղասպանությունը: Դրանք Անկարայի Արտաքին քաղաքականության ինստիտուտի կողմից 1982թ. հրատարակած «Հայկական հարցը. ինը հարց. ինը պատասխան» վերնագրով գրքույկն էր և Անկարայի համալսարանի պրոֆեսոր Աթաուի 1984թ. տված ցուցմունքն էր Փարիզի քրեական ատյանում:

Դատարանը իր վճիռը արձակելիս հիմք է ընդունել միջազգային մի շարք օրենքների ու համաձայնագրերի դրույթները, հատկապես Մարդու իրավունքների համընդհանուր դեկլարացիան (1984թ.), Յեղասպանությունը կանխելու և պատժելու վերաբերյալ համաձայնագիրը (1948թ. դեկտեմբերի 9), Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովի ձևակերպած և ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի ընդունած Նյուրնբերգի սկզբունքները (1951թ.), Պատերազմի հանցագործությունների և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմություն չտարածելու մասին համաձայնագիրը (1986թ. նոյեմբերի 26), Ժողովուրդների իրավունքների համընդհանուր դեկլարացիան

(Ալժիր, 1976, 4 հուլիսի) և Մշտական ժողովրդական դատարանի կանոնադրությունը (Բոլոնիա, 1979, 24 հունիսի)¹:

Դատական նիստի բացման խոսքում դատարանի նախագահ պրոֆ. Ֆ. Ռիզոն հիմնավորեց արևմտահայության ցեղասպանության հարցի քննարկման անոթաժեշտությունը միջազգային դատարանում, նշելով, որ քննարկվող հարցը անմիջականորեն առնչվում է ՄԱԿ-ի Միջազգային հանձնաժողովի մշակած «Միջազգային հանցագործություն» հասկացության հետ: Պրոֆ. Ֆ. Ռիզոն գտնելով, որ ցեղասպանությունը համարվում է միջազգային պարտավորությունների լուրջ և մեծ չափերի հասնող խախտում, այն կարելի է որակել որպես պետական հանցագործություն և պարտավորեցնում է ապօրինի գործողություններ կատարած պետությանը հատուցումներ կատարել:

Մշտական ժողովրդական դատարանում զեկուցումներով հանդես եկան Կալիֆորնիայի (ԱՄՆ) համալսարանի պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը և Ժիրայր Լիպարիտյանը (ԱՄՆ, Քեմբրիջ, «Հակոբ Չորյան» ինստիտուտ):

Ռ. Հովհաննիսյանի զեկուցման թեման էր «Հայկական հարցի պատմությունը 1878-1923թ.թ.», իսկ Ժ. Լիպարիտյանինը՝ «Երիտասարդ թուրքերի շարժման գաղափարախոսությունը»: Դատարանում հաղորդումներով հանդես եկան նաև անգլիացի պատմաբան Քրիստոֆեր Ուոլկերը և Արևմտյան Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր տիկին Տեսսա Հոֆմանը:

Հատկապես զգալի հետաքրքրություն ներկայացրեց Տ. Հոֆմանի «Գերմանացի ականատեսները հայերի 1915-1916թ.թ. ցեղասպանության մասին» զեկուցումը, որտեղ ներկայացվել էին կասկած չհարուցող բազմաթիվ վկայություններ երիտթուրքերի ոճրագործությունների վերաբերյալ:

Ծավալուն հաղորդմամբ հանդես եկավ նաև ֆրանսիացի պատմաբան Իվ Տերնոնը, որը նորովի լուսաբանման փորձ էր հայոց ցեղասպանության ճիշտ գնահատման առեսանկյունից:

¹ Մ. Գ. Ներսիսյան, Ա. Ա. Խառատյան, Միջազգային հասարակական կարծիքը արևմտահայության ցեղասպանության մասին, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1986, քիվ 1, էջ 72:

Չեկուցման մեջ օգտագործելով բազմաթիվ փաստացի տվյալներ, Իվ Տերնոնը դատարանում հայտարարեց, որ երեսուն տարվա ընթացքում՝ Արդուլ Համիդից մինչև երիտթուրքեր և ապա Բեմալ, սպանվել է շուրջ երկու միլիոն հայ:

Դատարանը միաժամանակ լսեց ցեղասպանությունը վերապրած Ֆրանսիայում և ԱՄՆ-ում բնակվող սերաստացի Ա. Կյուրեղյանի, ամասիացի Բ. Ինջիրաբյանի, խարբերդցի Պ. Նահապետյանի և էսքիշեհիրցի Հ. Բոյաջյանի ցուցմունքները:

Վկաների ցուցմունքները իրենցից ներկայացնում էին հայերի տեղահանումների, կոտորածների ու դրանց հետևող արհավիրքների նկարագրությունները:

Դատարանի արձանագրություններին կցված թուրքական երկու վերոհիշյալ փաստաթղթերը հիմնականում արտահայտում էին Թուրքիայի պաշտոնական տեսակետները, որոնք ամբողջովին խեղաթյուրում ու ժխտում էին հայոց ցեղասպանության փաստը:

Թուրքական այդ փաստաթղթերում ցինիկորեն հայտարարվում է այն մասին, թե Արևմտյան Հայաստանը հայ ժողովրդի բնօրրանն ու հայրենիքը չէ:

Դատարանում հանդես եկան ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների ենթակոմիտեի նախկին նախագահ, պրոֆ. Թ. Վան Բովենը (Նիդերլանդներ), պրոֆ. Տ. Գույումճյանը («Հայկական պատմական հուշարձանների ոչնչացումը որպես ցեղասպանության թուրքական քաղաքականության շարունակություն» թեմայով), Կալիֆորնիայի համալսարանի պրոֆեսոր, սոցիոլոգ Լ. Կուպերը, պրոֆ. Ժ. Վերհովենը, որոնք իրենց ելույթներում հայերի ցեղասպանությունը որակեցին որպես միջազգային հանցագործություն, գտնելով, որ թուրքական կառավարությունը պետք է պատասխանատվություն կրի:

Դատարանի վճիռը ցեղասպանությունը բնորոշելով որպես մարդու իրավունքները ոտնահարող ամենաձուսն հանցագործություն, արևմտահայերի ցեղասպանությունը համարեց ժամանակակից իրողություն, որը պետք է ընդունվի պատասխանատու պետության կողմից:

Դատարանը գտնում է, որ հանցագործության զոհերը օ-

րինական բավարարության իրավունք ունեն,անկախ այն բանից, թե երբ է տեղի ունեցել հանցագործությունը: Դատավճռում հերքվում են թուրքական ստահող փաստարկները:

Դատավճիռը բաղկացած է տարբեր բաժիններից: «Հայ ժողովրդի իրավունքների մասին» բաժնում դատարանը հիմնավորում է այն իրողությունը, որ Թուրքիան պետք է ճանաչի միջազգային իրավունքի հիմնական սկզբունքները և ավելի քան հարյուր տարի առաջ՝ 1878թ. Բեռլինի կոնգրեսում կնքված պայմանագրի որոշումները: Դատավճռի ցեղասպանության մեղադրանքին վերաբերվող մասում նշվում է, որ քանի որ 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի համաձայնագիրը ստորագրած պետությունների թվում է գտնվում նաև Թուրքիան, ապա նա պարտավոր է դատապարտել այդպիսի հանցագործությունը:

Դատավճռի եզրափակիչ բաժնում կատարված հետևություններից բխում է, որ թուրքական պետության առաջին պարտավորությունն է ընդունել փաստերը և չնենգափոխել կամ կոծկել իրականությունը:

Դատավճռի ամենակարևոր եզրահանգումն այն է, որ ելնելով միջազգային պրակտիկայից բավարար հիմքեր կան ասելու, որ ցեղասպանության իրադարձություններից ի վեր թուրքական պետության ինքնությունը չի փոխվել: Թուրքիան ոչ տարածք է կորցրել, և ոչ էլ նրա քաղաքական համակարգն է վերակառուցվել, որը կարող էր խաթարել նրա շարունակական ինքնությունը որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտի: Տրամաբանական եզրակացությունն այն է, որ օսմանյան պետության հաջորդած կառավարությունը չի կարող հրաժարվել պատասխանատվություն կրելուց: Այդ պատասխանատվությունը շարունակում է մնալ Թուրքիայի վրա, քանի նա գոյություն ունի միջազգային համագործակցության մեջ: Դատարանի կարծիքով ներկայիս Թուրքիայի կառավարությունը իր նախորդի պես շարունակում է կրել այդ պատասխանատվությունը իրավահաջորդության սկզբունքով:

Դատարանի քննարկումները և նրա վճիռը լայն արձագանք ունեցավ միջազգային հանրության շրջանում:

Դատարանը բազմաթիվ հեռագրեր և նամակներ ստա-

ցավ, որտեղ համակրանք և համերաշխություն էր հայտնվում նրան: Հասարակական կարծիքը արժեքավորում էր դատարանի վճիռն այն տեսակետից, որ այն դատապարտում է հայերի ցեղասպանությունը և հարցը բարձրացնում է միջազգային իրավասու կազմակերպությունների առջև:

Արժեքավորելով Մշտական ժողովրդական դատարանի դատավճիռը, հասարակական կարծիքը գտնում է, որ դատարանը խորապես թափանցել է փաստերի մեջ և իր կայացրած դատավճռում հենվել է միջազգային գործող օրենքների վրա¹:

Չնայած Մշտական ժողովրդական դատարանի ոչ պաշտոնական լինելուն, այն հայերի ցեղասպանության դատապարտման և թուրքական պետությանը դրանում պատասխանատու ճանաչելու իր դատավճռով ցեղասպանության գոհ դարձած ժողովրդին գոհացում տալու առաջին քայլը կատարեց:

Համոզված կարելի է ասել, որ Մշտական ժողովրդական դատարանի դատավճիռը հանդիսանում է բարոյական ու պատմական փոխհատուցման սկիզբ, որ միաժամանակ ցույց տվեց, որ հակառակ թուրքական կառավարության ջանքերի, միջազգային հասարակական կարծիքը մի անգամ ևս անվերապահորեն ընդունում է հայերի ցեղասպանության փաստը Օսմանյան կայսրության մեջ և պահանջում է, որ այն ընդունվի ՄԱԿ-ի և բոլոր պետությունների կողմից:

*

*

*

1987 թվականի հունիսի 18-ին Եվրոպական խորհրդարանը հատուկ բանաձև ընդունեց հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին:

Այդ բանաձևը ընդունելիս Եվրոպական խորհրդարանը նկատի էր ունեցել խորհրդարանական առանձին հանձնաժողովների և խմբերի կողմից ներկայացրած առաջարկությունները և հարցապնդումները:

¹ Մ. Գ. Ներսիսյան, Ա. Ա. Խառատյան, նույն տեղում, էջ 83:

Դեռևս 1984 թվականին խորհրդարան էր ներկայացվել սոցիալիստների խմբի առաջարկությունը հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին:

Այս առաջարկությանը նախորդել էր 1981 թվականին խորհրդարանի մի խումբ պատգամավորների դիմումը հատուկ քննարկման ենթարկելու հայ ժողովրդի կացության մասին հարցը: Նույն հարցապնդումը կատարվեց նաև պատգամավոր Կոլոկոտրոնիսի կողմից 1985 թվականին, որը առաջարկում էր քրե-նարկել հայկական հարցի և ապրիլի 24-ը հայոց ցեղասպանության հիշատակի օր հայտարարելու մասին հարցը: Եվրոպական խորհրդարանը այդ բանաձևն ընդունեց վերոհիշյալ առաջարկությունների և հարցապնդումների, ինչպես նաև եվրոպական խորհրդի մշակութային հարցերով միմիստրների խորհրդակցության 1986թ. նոյեմբերի 13-ին ընդունած որոշման (որը վերաբերում է եվրոպական ճարտարապետական ժառանգության պահպանությանը) առկայության պայմաններում:

Ինչպես արձանագրված է բանաձևի ներածական մասում, Եվրոպայի խորհրդարանը բանաձևը ընդունելիս հաշվի էր առել ներքոհիշյալ հանգամանքները, ըստ որոնց՝

1. Թուրքիայում բնակվող հայ ժողովրդի պատմության ճանաչումը ենթադրում է նրա ճանաչումը որպես ինքնատիպ էթնիկական, մշակութային, լեզվական և կրոնական փոքրամասնություն:

2. Հայերը ելնելով Միավորված ազգերի կազմակերպության 1948թ. ընդունած կոնվենցիայի հիմնադրույթներից, 1915թ. կոտորածները որակում են որպես կազմակերպված ցեղասպանություն:

3. Թուրքական պետությունը մերժում է ցեղասպանության մեղադրանքը որպես անհիմն և դրանով իսկ գրկում է հայ ժողովրդին իր սեփական պատմության իրավունքից:

4. Մինչև այժմ պատմականորեն ապացուցված հայկական ցեղասպանությունը չի ենթարկվել քաղաքական դատապարտման և չի ստացել իր համապատասխան հատուցումը:

5. Թուրքիայի կողմից հայկական ցեղասպանության ճանաչումը այսուհետև պետք է դիտվի որպես հայերի նկատմամբ

բարոյական իրավունքի վերականգնման խորապես մարդկային ակտ, որը միայն պատիվ կարող է բերել թուրքական կառավարությանը:

6. Թուրքիայի իրարահաջորդ կառավարությունների անհաշտ դիրքորոշումը հայկական հարցի նկատմամբ ոչ մի կերպ չի նպաստել լարվածության թուլացմանը:

Թուրքիան փաստորեն ելնելով այն իրողությունից, որ ինչպես Եվրոպական խորհրդարանը, այնպես էլ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը իրավաբանական տեսանկյունից օժտված չեն սանկցիաների կիրառման իրավունքներով, ընդհանրապես հրաժարվեց բանաձևի գոյության փաստն ընդունելուց:

Թուրքիան և նրա համախոհները ձեռնամուխ եղան բանաձևի տապալման համար ակտիվ գործունեություն ծավալելուն:

Այնուհանդերձ Մշտական ժողովրդական դատարանի և Եվրոխորհրդարանի որոշումները պետք է համարել միջազգային հանրության մեծ հաղթանակը հայոց ցեղասպանության թե՛ ճանաչման, թե՛ դատապարտման գործում:

L. Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

Հիմնադիր՝ ԼԵԼԻՈ ԲԱՍՍՈ
Նախագահող՝ ՖՐԱՆՍՈՒԱ ՌԻԳՈ (Բելգիա)
Գլխավոր քարտուղար՝ ՋԻԱՆՆԻ ՏՈՆՅՈՆԻ (Իտալիա)
Գլխավոր քարտուղարություն՝ Իտալիա, Հռոմ, 00180,
ՎԻԱ ԴԵԼԼԱ, Դոզանա Վերջինա, 5
Փոխնախագահներ՝ ՌՈՒԹ ՖՐԱԹ (Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետություն)
ՄԱԿՈՏՈ ՕԴԱ (Ճապոնիա)
ԱՐՄԱՆԴՈ ՌԻՐԵԵ (Չիլի)
ՋՈՐՋ ՌԻՈՒԳ (ԱՄՆ)

ՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆԸ ՆՎԻՐՎԱԾ
ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԻ ՀԱՆՁՆԱԽՄԻՒ ՄԵՋ ԸՆԴԳՐԿՎԱԾ
ՄՇՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՏՅԱՆԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ

- ՄԱԴՋԻԴ ԲԵՆՇԻԿ - Ալժիր, Ալժիրի համալսարանի միջազգային օրենքի պրոֆեսոր
- ԺՈՐԺ ԿԱՍԱԼԻՍ - Ֆրանսիա, աստվածաբան, Փարիզի աստվածաբանության բողոքականների ինստիտուտի պրոֆեսոր
- ՀԵՐԱԼԴ ԷԴԵԼԸՏԱՄ - Շվեդիա, նախկին դեսպան Չիլիում և Ալժիրում
- ՌԻՉԱՐԴ ՖՈՒՔ - ԱՄՆ, միջազգային օրենքի պրոֆեսոր, Փրինսթոնի համալսարան
- ՔԵՆ ՖՐԱՅ - Ավստրալիա, պառլամենտի անդամ
- ԱՆԴՐԵԱ ՋԻԱՐԴԻՆԻ - Իտալիա, Հռոմի համալսարանի միջազգային օրենքի պրոֆեսոր
- ՍԻՆ ՄԱՔԲՐԱՅԳ - Իռլանդիա, իրավաբան, խաղաղության միջազգային կոմիտեի պրեզիդենտ, խաղաղության Նոբելյան և Լենինյան մրցանակների դափնեկիր, արդարադատության համար ամերիկյան մեդալի դափնեկիր

Ժովուրդների մշտական դատարանի
հատուկ նստաշրջանի դատավճիռը
նվիրված հայերի ցեղասպանությանը

Փարիզ, 1984թ. ապրիլի 13-16

ԱՆՈՒՄԱԹԱՐԱՍՍՈՒՄ – Ֆրանսիա, Փարիզի դատարանի փաստա-
բան

ԱԴՈՒՆՖՈ ՊԵՐԵՉ ԷՍԶՈՒԻՎԵԼ - Արգենտինա, խաղաղության Նո-
բելյան մրցանակի, Լատինա-
կան Ամերիկայում արդարադա-
տության և խաղաղության ծա-
ռայության գլխավոր կոորդինա-
տոր

ՋԵՅՄՍ ՊԵՏՐԱՍ - ԱՄՆ, Նյու-Յորքի պետական համալսարանի
սոցիոլոգիայի պրոֆեսոր

ՖՐԱՆՍՈՒԱ ՌԻԳՈ - Բելգիա, Լուվենի կաթոլիկ համալսարանի
իրավունքի ֆակուլտետի պրոֆեսոր

ԱՋԻՏ ՌՈՅ – Հնդկաստան, տնտեսագետ և լրագրող

ՋՈՐՉ ՈՒՈՒԴ - ԱՄՆ, Հարվարդի համալսարանի կենսաբանու-
թյան փաստակավոր պրոֆեսոր, ֆիզիոլոգիայի
և բժշկության Նոբելյան մրցանակի

ՄՇՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՏՅԱՆԸ ՀԱՅԵՐԻ ՑԵ-
ՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆԸ ՆՎԻՐՎԱԾ ՀԱՍՆԺՈՂՈՎ Է ՀՐԱՎԻ-
ՐԵԼ ՀԵՏԵՎՅԱԼ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԱ-
ՊԸՆԴՍԱՍԲ՝

Փոքրամասնությունների Իրավունքների Պաշտպանու-
թյան Խումբ (Ֆրանսիա, Փարիզ)

Կուլտուրական Գոյատևում (Քեմբրիջ, Մասաչուսեթս,
ԱՄՆ)

Սպառնալիքի տակ գտնվող ժողովուրդների ընկերություն
(Գյոթինգեն, Արևմտյան Բեռլին),

ՈՐՈՆՔ ՑԱՆԿԱՆՈՒՄ ԵՆ ՊԱՐԶԱԲԱՆԵԼ ՀԵՏԵՎՅԱԼ
ՀԱՐՑԵՐԸ՝

1. Հաստատված է, որ հայ ժողովուրդը Օսմանյան կայս-
րության ներսում եղել է բռնագաղթների, կոտորածների և այլնի
գոհ,

2. Այս փաստերը որակվում են որպես «ցեղասպանու-
թյուն»՝ համաձայն 1948 թվին ընդունված ցեղասպանության ո-
ճիքը կանխելու վերաբերյալ միջազգային համաձայնագրի, և
հետևաբար, դրանց վրա տարածվում է «Պատերազմի հանցա-
գործությունների և մարդկության դեմ գործած ոճիրների նկատ-
մամբ վաղեմություն չտարածվելու» մասին 1968 թվի համաձայ-
նագրի իրավասությունը,

3. Ելնելով այդ փաստերից, ի՞նչ հետևություն է արվում մի-
ջազգային հասարակության և շահագրգիռ կուսակցությունների
կողմից:

Առյանի նախագահը հայտարարեց, որ այս առաջարկությունն
ընդունելի է ըստ կանոնադրության 11-րդ կետի, և այդ մասին
տեղեկացվեց թուրքական կառավարությանը՝ համաձայն 14 և 15
կանոնակետերի: Թուրքական կառավարությանը առաջարկվել
էր ներկայացուցիչներ կամ գրավոր փաստաթղթեր ուղարկել իր
տեսակետը ներկայացնելու համար: Քանի որ թուրքական կա-
ռավարությունը չպատասխանեց այդ խնդրանքին, Առյանը որո-
շեց արձանագրությանը կցել երկու փաստաթուղթ, որ պարունա-
կում էին թուրքական կողմի փաստարկները՝ ի պաշտպանու-
թյուն հայերի ցեղասպանության փաստի հերքման:

1984 թվի ապրիլի 13-16-ը Փարիզում, Սորբոնում Ատյանը մասսայական ունկնդրություն կազմակերպեց,

ՀԱՇՎԻ ԱՌՆԵԼՈՎ

1948 թվի դեկտեմբերի 10-ին ընդունված Մարդու իրավունքների համընդհանուր հայտարարագիրը,

1948 թվի դեկտեմբերի 9-ին ընդունված ցեղասպանության ոճիրը կանխելու և պատժելու վերաբերյալ համաձայնագիրը,

Միջազգային օրենքի հանձնախմբի ձևակերպած և 1951 թվին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության գլխավոր ասամբլեայի ընդունած նյութերեզյան սկզբունքները,

1968 թվի նոյեմբերի 26-ի՝ մարդկության դեմ գործած ոճիրների և պատերազմական հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմություն չտարածվելու վերաբերյալ համաձայնագիրը,

1976 թվի հուլիսի 4-ին Ալժիրում ընդունված Մարդու իրավունքների համընդհանուր հայտարարագիրը,

1979 թվի հունիսի 24-ին Բոլոնիայում ընդունված Մշտական ժողովրդական ատյանի օրինադրույթները,

ԼՍԵԼՈՎ ՀԵՏԵՎՅԱԼ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐԵՐԸ՝

ՌԻՉԱՐԿ Գ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ - ԱՄՆ, Կալիֆորնիայի համալսարանի պրոֆեսոր, «Հայկական հարցը 1878-1923թ.թ.»,

ԺԵՐԱՐ Ժ. ԼԻՊԱՐԻՏՅԱՆ - ԱՄՆ, Մասաչուսեթս, Քեմբրիջ, «Արդի հայկական հետազոտությունների և փաստագրման Չորյանի ինստիտուտի տնօրեն և պատմաբան, «Երիտթուրքական շարժման ցեղասպանություն գործելու մտադրությունը և գաղափարախոսությունը»,

ՔՐԻՍՏՈՖԵՐ ՈՒՈՔԵՐ - պատմաբան և գրող, «Հայերի ցեղասպանությանն առնչվող բրիտանական աղբյուրները»,

ԹԵՍՍԱ ՀՈՖՄԱՆ - Ազատ համալսարան (Արևմտյան Բեռլին), «Հայերի ցեղասպանությանն առնչվող ավ-

ստրիական և գերմանական աղբյուրները»,
ԻՎ ԹԵՐՆՈՆ - պատմաբան և գրող, «1915-1916 թվերին Օսմանյան կայսրության ներսում կատարված հայերի ցեղասպանությունը»,

ՋՈ ՎԵՐՀՈՎԵՆ - Լուվենի կաթոլիկ համալսարանի պրոֆեսոր, «Հայ ժողովուրդը և միջազգային օրենքը»,

ՏԻԳՐԱՆ ԿՈՒՅՈՒՄՋՅԱՆ - Ֆրեզնո, Կալիֆորնիայի պետական համալսարանի պրոֆեսոր, «Հայկական պատմական հուշարձանների ոչրնչացումը»,

ԼՍԵԼՈՎ ՆԵՐՔՈՂԻՇՅԱԼ ԵՂԵՌՆԸ ՎԵՐԱՊՐԱԾՆԵՐԻ ՏՎԱԾ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝

պարոն Բաբկեն Ինջիրարյան (Ֆրանսիա)
տիկին Հայկունի Բոյաջյան (Միացյալ Նահանգներ)
պարոն Արամ Կյուրեղյան (Ֆրանսիա)
պարոն Պոլ Նահապետյան (Միացյալ Նահանգներ)
ԼՍԵԼՈՎ՝

Լուս-Անջելեսի Կալիֆորնիայի համալսարանի պրոֆեսոր Լեո Կուպերի հաղորդագրությունը՝ նվիրված ցեղասպանության գաղափարին, որը գործադրվել է հայերին բնաջնջելիս,

Միավորված Ազգերի Կազմակերպության մարդու իրավունքների բաժանմունքի նախկին ղեկավար, պրոֆեսոր Թեո Վան Բովենի հուշագրությունը հայերի կոտորածների վերաբերյալ՝ ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնախմբում հարցի բննարկման ընթացքի մասին,

ՀԱՇՎԻ ԱՌՆԵԼՈՎ՝

Այն բազմաթիվ փաստաթղթերը, որ ներկայացրել են գեկուցողները ի պաշտպանություն իրենց հաղորդագրությունների՝ ներառյալ բրիտանական և մասնավորապես գերմանական աղբյուրներից ստացված փաստաթղթերը,

Ամերիկյան աղբյուրներից ստացված կարևոր և հարուստ փաստագրերը,

Յունիոնիստների 1919 թվի դատավարությանն առնչվող փաստավավերագրերը և 1921 թվին Բեռլինում, Շառլոտենբուրգում կայացած Սողոմոն Թեիլերյանի դատավարության փաս-

տաթղթերը,

Անկարայի արտաքին քաղաքականության ինստիտուտի «Հայկական խնդիր. ինը հարց, ինը պատասխան» վերնագրով փաստաթուղթը, որն արտահայտում է Թուրքիայի ներկայիս քաղաքականության տեսակետը,

1984 թվի հունվարին Փարիզի Ատյանին Անկարայի համալսարանի պրոֆեսոր Աթաուի տված վկայությունը որը կրկնում է թուրքական կառավարության բերած փաստարկները:

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Մարդու իրավունքները ոտնահարող ամենահիմնական սպառնալիքը ցեղասպանության ոճիրն է: Քրեական իմաստով ավելի ծանր բան չկա, քան իր յուրահատուկ էթնիկական ինքնությունն ունեցող ժողովրդին սիստեմատիկորեն բնաջնջելու կանխամտածված պետական քաղաքականությունը: Մշտական ժողովրդական ատյանը ցեղասպանության այս որակումը հիմնավորում է 1976 թվի հուլիսի 4-ին Ալժիրում ընդունված Մարդու իրավունքների հայտագրի օրինադրույթներով:

Ալժիրյան հայտագրի առաջին կետի համաձայն՝ «ամեն մարդ իրավունք ունի ապրելու, համաձայն երկրորդ կետի՝ «ամեն մարդ իրավունք ունի հարգելու իր ազգային և մշակութային ինքնությունը», համաձայն երրորդ կետի՝ «ամեն մարդ իրավունք ունի խաղաղ ապրել իր երկրում և այնտեղ վերադառնալ՝ եթե իրեն վտարեն այնտեղից»: Եվ վերջապես չորրորդ կետը ուղղակիորեն առճակատում է ցեղասպանության իրողությանը՝ «Ոչ ոք իր ազգային կամ մշակութային ինքնության պատճառով չպետք է ենթարկվի սպանության, չարչարանքի, հալածանքի, բռնազաղթի, աքսորի կամ այնպիսի կենսապայմանների, որոնք սպառնում են մարդու ազգային ինքնությանը կամ ամբողջությանը»:

Ավելին, հարց է առաջանում, թե ինչու պետք է Ատյանը հայ ազգի հարցապնդումը քննարկի կատարված ցեղասպանությունից շատ տարիներ անց: Վերջապես, բողոքն ընդդեմ կոտորածի և բնաջնջման արձանագրվել է 60-70 տարի առաջ՝ 1915 թվին: Ատյանը համոզված է, որ իր պարտականությունների մեջ մտնում է պատմական բողոքների վավերացումը՝ եթե դրանք երբեք, ինչպես հարկն է, չեն դրվել արդարադատության առջև և երբեք հարկ եղած ձևով չեն ճանաչվել գործին առնչվող կառավարության կողմից:

Այս դեպքում հայերի այս բողոքների քննարկումը և գնահատումը հատկապես ստիպողական են, 1915 թվից ի վեր թուրքական պետության յուրաքանչյուր կառավարություն հրաժարվում է ճանաչել ցեղասպանությանն առնչվող պատասխանատվության մեղադրական ակտը:

Վերջին միջազգային ֆորումներում և ակադեմիական

հավաքներում թուրքական կառավարությունը ջանքեր է թափում ձախողելու հայերի ցեղասպանության հետաքննումը և ճանաչումը: Բացի դրանից, Թուրքիայի ներկայիս կառավարությունը չի ճանաչում հայ ժողովրդի բնաջնջման վերաբերյալ այս բազմաթիվ լուրջ մեղադրանքները: Ընդհակառակը, լրացուցիչ մեղադրանքները Թուրքիայի ներկայիս կառավարությանը մղում են շարունակել բնաջնջման քաղաքականությունը:

Այս տեսակետից հատկապես տեղին են հայկական մշակույթի հուշարձանների և կրոնական կոթողների նկատմամբ ոչնչացման և սրբապղծման վերաբերյալ մեղադրանքները: Ատյանը ընդունում է այն տեսակետը, որ ցեղասպանության ոճրի մեղադրանքը մնում է մի առկա իրողություն, որը պետք է քննարկվի և եթե հաստատվի, ապա պետք է պատասխանատու պետության ղեկավարների կողմից համապատասխան ձևով և հրապարակավ ճանաչվի: Յեղասպանության ոճրի տուժվածները լիազորված են հատուցման, անգամ ժամանակի այս հսկա հոգսից հետո: Թեև այդ հատուցումը անվերապահորեն պետք է արտացոլի ներկա հանգամանքները:

Այստեղ նաև տեղին է հայազգի եղեռնապորժների և նրանց ժառանգների վերաբերմունքը: Ամեն մարդ արդարացիորեն պահանջում և ձգտում է հեղինակների կողմից այն ոճիրների և անարդարությունների պաշտոնական ճանաչմանը, որոնք կատարվել են իր նկատմամբ: Ինչքան այս անարդարությունը խորն է և երկար է թաքցվում, այնքան ավելի խորն է նրա ճանաչման այս փափագը: Ատյանը ցավով նշում է, որ ճանաչման այս ուրացումից առաջացող ֆրոստրացիան ըստ երևույթին հանգեցնում է թուրք դիվանագետների և մյուսների դեմ տեռորիստական գործողություններին դիմելուն: Ատյանը հույս ունի թեթևացնել հայ իրականության հետ համաձայնության գալու կոնստրուկտիվ ընթացքը, որը կարող է կանխել հնարավոր կոնֆլիկտների առաջացումը:

Հաճախ դրանում հանցավոր պետությունը պատասխանատվությունից խուսափում է մյուս պետությունների և կազմակերպությունների օգնությամբ՝ ներառյալ ՄԱԿ-ը: Հայերի դեպքի ապշեցուցիչ առանձնահատկությունն այն է, որ մի շարք պե-

տություններ պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակով աշխարհաքաղաքական պատճառով միանում են թուրքական կառավարությանը, որպեսզի անգամ այս վերջին օրերին ձախողեն կորուստների հատուցման իրավական հետաքննությունը և դատավճիռը:

Մշտական ժողովրդական ատյանը որպես արդարադատության մարմին պարտավոր է որոշ չափով կանխել պետությունների բարոյական և քաղաքական ձախողումները: Ատյանը հետաքննել է հայերի բողոքները՝ ուղղված միջազգային հանրության երկար լռությանը և հատկապես հեղինակավոր արևմտյան այն պետությունների հանցակցությանը (բացառությամբ Ֆրանսիայի), որոնք թուրքական կառավարության հետ ունեն բազմաթիվ տնտեսական, քաղաքական և ռազմական կապեր:

Ատյանը գործում է նաև այն պատճառով, որ այն խորապես առնչվում է մեր աշխարհում ցեղասպանության տարածմանը և նրա հանդեպ եղած վերաբերմունքին: Որպես Ատյանի անդամներ մենք հավատում ենք, որ եղեռնի իրողության բացահայտ և անկողմնապահ փաստահիմնավորումը նպաստում է այն ճանաչելու խնդրին: Եղեռնի իրողության բացահայտումը և մերկացումը կղժկարացնի նրանց գործը, ովքեր հակված են թաքցնել իրենց դիրքորոշումը: Կիսելով եղեռնի զոհերի վիշտը՝ Ատյանը նեցուկ է կանգնում նրանց տառապանքների արժանապատվությանը և աջակցում է նրանց շարունակվող պայքարին: Անկասկած, ցեղասպանության ճանաչումն ինքնին ցեղասպանության դեմ պայքարի մի հիմնավոր միջոց է: Դրա ճանաչումն միջազգային օրենքի տակ գտնվող մարդու ապահով գոյատևման իրավունքի հաստատումն է:

Փ Ա Ս Ե Ր

1. ՊՍՏԱԿԱՆ ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Արևելյան Անատոլիայում և Կովկասում հայ ժողովրդի գոյությունը հաստատվում է մեր թվարկությունից առաջ 6-րդ դարից սկսած: Երկու հազարամյակի ընթացքում հայ ժողովրդի կյանքում իրար են հաջորդել անկախությունն ու վասալությունը: 14-րդ դարում հայոց վերջին թագավորության անկման հետ ընդ-

հատվեց արքայական դինաստիայի ժառանգությունը: 4-րդ դարի սկզբից հայերը ընդունեցին քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն և ստեղծեցին իրենց սեփական աշխարհը՝ որոնք երկուսն էլ հայերին տվեցին ազգային ինքնություն և նրանք իրենց հավատի պատճառով սկսեցին հալածվել բազմաթիվ զավթիչների կողմից: Հայերի գրադեցրած աշխարհագրական դիրքը գտնվելով ստրատեգիական խաչմերուկներում, հատկապես խոցելի էր, այնուամենայնիվ, հայերը կարողացել էին մինչև առաջին աշխարհամարտը ստեղծել և պահպանել իրենց լեզուն, մշակույթը և կրոնը իրենց պատմական տարածքի վրա, որ թուրքերն իրենք անվանում էին Էրմենիստան:

Հայոց վերջին թագավորության անկումով Հայաստանի մի զգալի մասն ընկավ թուրքական տիրապետության տակ, իսկ արևելյան շրջաններն անցան սկզբում Պարսկաստանի, այնուհետև ռուսների իշխանության տակ, որոնք զավթեցին դրանք 19-րդ դարում:

Մյուս կրոնական փոքրամասնությունների նման, հայ համայնքը կամ միլլեթը օսմանյան կայսրության ներսում ուներ կրոնական և մշակութային ինքնավարություն և քիչ թե շատ խաղաղ ապրում էր կայսրության դասական ժամանակահատվածում՝ թեև որպես երկրորդ դասի (ռայա) քաղաքացիներ:

Սակայն 19-րդ դարում կայսրության անկման հետ, պայմաններն աստիճանաբար ավելի վատացան և դրությունը դարձավ ճնշող: Բնակչության աճը, Ռուսաստանից ու Բալկաններից թուրք փախստականների վերադարձը, ինչպես նաև քոչվոր ցեղերի (թրդեր, չերքեզներ և այլն) նստակեցությունը խարխլեց բնակչության հաշվեկշիռը և մեծացրեց հողի համար մրցակցության պայքարը՝ առաջ բերելով ագրարային սեկտորում բազմաթիվ պրոբլեմներ: Արդյունքը եղավ հայ ժողովրդի (մեծ մասամբ գյուղացիներ և հողագործներ) ճակատագրի վատթարացումը: Կայսրության հնացած կառուցվածքը դժվարացնում էր արդիականացումն ու բարեփոխումները: Ռեֆորմի մի քանի փորձեր (ժամանակակից բանակի ստեղծումը, հարկի գանձումը դրամով) ավելի քայքայեցին գյուղացիությունը: Միևնույն ժամանակ Բալկաններում ազգային հուզումների առաջացումն անշեղորեն

տանում էր դեպի Օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների անկախության: Կայսրությունը գնալով քայքայվում էր՝ դատելով հենց միայն արտաքին պարտքերից:

1878 թվից սկսած, ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, Հայկական հարցը դարձավ արևելյան հարցի մի գործոնը: 1878 թվի Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ կետի համաձայն մի շարք բարեփոխումներ պետք է կատարվեին ռուսական երաշխավորության տակ գտնվող հայկական շրջաններում: Ինչևիցե, ելնելով դաշնակից կողմերի փոփոխումից, 1878 թվի Բեռլինի պայմանագիրը Թուրքիային ազատեց իր պարտավորությունների մի մասից և Մեծ Բրիտանիային հանձնարարեց վերահսկել ռեֆորմները, բայց դրանք երբեք չիրագործվեցին: Հայ հանրության ներսում սկսեց հեղափոխական շարժում զարգանալ (դաշնակ և հնչակ կուսակցությունները):

1894 թվի Սասունի ապստամբությունից հետո մոտ 300000 հայ կոտորվեց արևելյան նահանգներում և Կոստանդնուպոլսում՝ Սուլթան Աբդուլ Համիդի հրամանով: Կենտրոնական պետությունների բողոքներն հանգեցրին ռեֆորմների, ավելի շատ խոստումների, բայց դրանք դարձյալ երբեք չիրականացան:

Ֆիդայիների պայքարը շարունակվում էր: Նոր դարագրվալին հայ հեղափոխականները նույնպես սկսեցին համագործակցել երիտթուրքերի կուսակցությանը՝ կազմելու համար կայսրության ֆեդերացիայի ծրագիր: 1908 թվի սահմանադրական հեղափոխությունից հետո երիտթուրքերի գաղափարախոսությունը ենթարկվելով տարբեր գործոնների ազդեցության (ճնշում իշխանությունների կողմից, արտաքին ազդեցություններ, արմատական թևի ճնշում), սկսեց զարգանալ դեպի բացարձակ նացիոնալիզմ, որը դրսևորվեց պանթուրքիզմի և թուրանիզմի մեջ: Ոչ հեղափոխությունը, ոչ էլ 1909 թվին Աբդուլ Համիդի տապալումը չփոխեցին արևելյան նահանգների հայերի վիճակը (Ադանայի կոտորածներ) և Անտանտի երկրները նորից դրեցին ռեֆորմի պահանջները: Այս պահանջները վերջապես լսվեցին 1914 թվի փետրվարին և երկու կուսակալներ նշանակվեցին նրանց գործողությունները վերահսկելու համար: Թուրքական կառավարու-

թյան կողմից այս նշանակումները համարվեցին անընդունելի միջամտություն:

Առաջին աշխարհամարտի սկզբին թուրքական կայսրությունը չէր կողմնորոշվել՝ որ կողմին միանալ: 1914 թվի նոյեմբերի սկզբին Գերմանիայի ճնշման տակ Թուրքիան միացավ կենտրոնական պետություններին: Սա հայերին դժվար կացության մեջ դրեց: Կենտրոնական պետությունները գրավեցին մի տարածք, որը Թուրքիան համարում էր անհրաժեշտ՝ իրագործելու համար իր թուրանական ինպերիալիստական ձգտումները՝ կապված Անդրկովկասի և Միջին Ասիայի ժողովուրդների հետ: Բացի դրանից հայ ժողովրդի բաժանումը Օսմանյան կայսրության (2.000.000 հայ) և Ռուսաստանի (1.700.000 հայ) միջև անխուսափելիորեն նշանակում էր, որ ժողովրդի երկու հատվածները հայտնվել էին հակադիր կողմերում: 1914 թվի օգոստոսին Էրզրումում կայացած Հայ հեղափոխական ֆեդերացիայի 8-րդ կոնգրեսում դաշնակ կուսակցությունը մերժեց ռուսահայերի ներսում քայքայիչ գործունեություն կատարելու երիտթուրքական պահանջը: Պատերազմի սկզբից տաճկահայերը ընդհանուր առմամբ գործում էին որպես հավատարիմ հպատակներ՝ թուրքական բանակի դրոշի տակ: Ռուսահայերն իրենց հերթին, ինչպես հարկն է, հավաքագրվեցին ռուսական բանակի մեջ և ուղարկվեցին եվրոպական ճակատում կռվելու: Պատերազմի առաջին ամիսների ընթացքում ռուսահայերը զինվորագրվեցին կամավորական ջոկատների մեջ, որոնք գործում էին որպես ցարական բանակի սկաուտներ, որպես ռուսահայերի պատասխանն այն ծրագրին, որ թուրքերը ներկայացրել էին Էրզրումում հայերին մի քանի ամիս առաջ: Էրզրումի մերժումը և այս կամավորական գնդերի կազմավորումը երիտթուրքերի կողմից օգտագործվեցին որպես հայերի կողմից դավաճանության ապացույց: Էնվերը, որը նշանակվել էր թուրքական բանակի գերագույն հրամանատար, հաջողացրեց ծմռան կեսին ճեղքել-անցնել Անդրկովկասը, սակայն Սարիղամիշում պարտություն կրեց ռուսական բանակից (ինչպես նաև եղանակի պատճառով): Թուրքական 3-րդ բանակից (90.000) մնաց ընդամենը 15.000: Կովկասում կրած պարտության հետևանքով սկսվեցին հակահայկա-

կան ձեռնարկումներ:

2. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1915 թվի հունվարից սկսած, հայ զինվորներին և սպաներին զինաթափ արեցին, վերախմբավորեցին աշխատանքային բրիգադներում (500-1000 մարդ). որպես բեռնակիրներ գործի դրվեցին ճանապարհավերանորոգման աշխատանքներում, հետո քիչ-քիչ տարան հեռավոր շրջանները և կոտորեցին: Ապրիլից հաջորդությամբ սկսվեց ծրագրի իրագործումը փուլային հաջորդականությամբ: Ազդանշան տրվեց կոտորածը սկսել ապրիլի սկզբին Ջեյթունում՝ անմիջական ստրատեգիական կարևորություն չունեցող մի շրջանում: Դրանից անմիջապես հետո բնաջրնջման գործողություններն հասցվեցին սահմանային գավառներ:

Վանի հայերի ինքնապաշտպանությունը դարձավ բնաջրնջման հիմնական պատրվակ: Վանի վալի Ջևդեթը կողոպտեց հայկական հեռավոր գյուղերը և քաղաքի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպած Վանի հայերին: Նրանց փրկեց Կովկասի հայ կամավորներով առաջնորդվող ռուսական բանակի ճեղքումը: Մայիսի 18-ին Վանն առնելուց հետո ռուսները շարունակեցին առաջխաղացումը, սակայն հունիսի սկզբին նրանց կանգնեցրեց թուրքերի հակահարձակումը: Վանի վիլայեթի հայերը այսպիսով կարողացան հետ քաշվել և խուսափել կոտորածից:

Երբ Վանի ինքնապաշտպանության լուրը հասավ Կոստանդնուպոլիս, Միություն և առաջադիմություն (իթթիհատ) կոմիտեն օգտվեց այդ առիթից: Մոտ 650 մտավորականներ՝ գրողներ, բանաստեղծներ, փաստաբաններ, բժիշկներ, հոգևորականներ և քաղաքական գործիչներ ձերբակալվեցին 1915 թվի ապրիլի 24-25-ին, որ հաջորդ ամիսներին սրի քաշվեցին ու կոտորվեցին: Այսպիսով իրագործվեց ժամանակի հայ ամբողջ մտավորականության կանխամտածված ոչնչացման ծրագիրը:

Ապրիլի 24-ից սկսած, համաձայն ճշգրիտ աղյուսակի, կառավարությունը հրաման արձակեց բնաջրնջել արևելյան վիլայեթների հայերին: Քանի որ Վանը դեռևս գրավված էր ռուսական բանակի կողմից, գործողությունները իրագործվեցին 6 վի-

լայեթներում՝ Տրապիզոնում, Էրզրումում, Բիթլիսում, Դիարբեքի-
րում, Խարբերդում, Սվազում: Ծրագրի իրականացումը հանձնա-
րարվեց «Հատուկ կազմակերպության» ջոկատներին, որոնք
կազմված էին հանցագործներից և դատապարտյալներից:
Նրանց վարժեցրել և սպառազինել էր Միություն և Առաջադիմու-
թյուն կոմիտեն: Բեհայեղդին Շաքիրի գլխավորած այդ կիսա-
պաշտոնական կազմակերպությունը ենթարկվում էր միայն իթ-
թիհատի կենտրոնական կոմիտեին: Կոստանդնուպոլիսը հրա-
հանգներ էր տալիս վալիներին, գայմագամներին ինչպես նաև
տեղի հատուկ ջոկատների անդամներին, որոնք ազատորեն
գործելու իրավունք ունեին, տեղափոխել կամ ազատ արձակել
ցանկացած անվճռական ժանդարմի կամ սպայի: Գործադրվող
մեթոդները, տրված հրամանները, որոնց հիման վրա դատարկ-
վում էին քաղաքները և ընտրվում էին տեղահանվողների քա-
րավանների համար ճանապարհներ, այս ամենը հաստատում
են, որ գոյություն ուներ մի կենտրոնացված հրամանակետ, որը
ղեկավարում էր ծրագրի իրագործումը: Բնաջնջման հրաման-
ներն արձակվում էին հրապարակավ կամ ուղարկվում էին ամեն
քաղաք ու շրջան, որոնք ընտանիքներին երկու օր էին տալիս մի
քանի անձնական իրեր հավաքելու համար. նրանց ունեցվածքը
բռնագրավում էին կամ անմիջապես զեղչով վաճառում: Առաջին
բռնագաղթը ընդհանուր առմամբ նշանավոր մարդկանց՝ հայ
քաղաքական կուսակցությունների անդամների, հոգևորական-
ների, և երիտասարդների ձերբակալությունն էր, որոնց բռնի ու-
ժով ստիպեցին կեղծ խոստովանություններ ստորագրել.
այնուհետև մեկ-մեկ հոշոտեցին: Աքսորյալների քարավանները
համալրվում էին ծերունիներով, կանանցով և երեխաներով: Ա-
վելի հեռավոր գյուղերում ընտանիքներին կոտորում էին, իսկ
նրանց տները վառում էին կամ զավթում: Սև ծովի ափին և Տիգ-
րիսի երկայնքով Դիարբեքիի մոտ նավերը բեռնվում էին զոհե-
րով և ջրասույգ էին արվում: 1915 թվի մայիսից մինչև հուլիս
թուրք զինվորներն ու ժանդարմները թալանեցին ու կողոպտեցին
արևելյան գավառները, այդ գործին մասնակցում էին նաև Հա-
տուկ կազմակերպության հրոսակները՝ չեթե անվան տակ: Թուր-
քական ղեկավարությունը հանդուրժում էր այս թալանը, կողո-

պուտը, կտտանքը և սպանությունները, մինչդեռ հայերի կողմից
որևէ դիմադրության փորձ զազանաբար պատժվում էր:

Գործողությունները հնարավոր չէր թաքցնել: Միսիոներ-
ներից տազնապի լուր ստանալով, Անտանտի տերությունները
թուրքական կառավարությունից պահանջեցին մայիսի 24-ից
վերջ տալ կոտորածին, որի համար նրանք կառավարության ան-
դամներին համարեցին անձամբ պատասխանատու: Թուրքա-
կան կառավարությունը բնաջնջումը պաշտոնական դարձրեց
արձակելով մի հրամանագիր, որտեղ որպես պատրվակ հայերը
մեղադրվում էին դավաճանության, դիվերսիայի և տեռորիստա-
կան գործունեության մեջ: Տեղահանումը, փաստորեն, բնաջն-
ջման քողարկված ձևն էր: Ամենաուժեղներին կոտորում էին
նախքան բռնագաղթը: Մովը, ծարավը և կոտորածը հնձում էին
տեղահանվողների զանգվածները: Ճանապարհների երկայնքով
կիտված էին հազարավոր դիակներ: Անշունչ մարմինները կախ-
ված էին ծառերից և հեռագրասյուներից. խոշտանգված մար-
մինները լողում էին գետերն ի վար կամ ողողում էին ափերը:
Արևելյան վիլայեթների 1.200.000 հայ բնակչությունից մոտ
300.000-ը կարողացավ ռուսական օկուպացիայից օգուվելով
հասնել Կովկաս՝ մնացածները տեղում կոտորվեցին ու բնաջն-
ջվեցին, կանայք ու երեխաները (մոտ 200.000 հոգի) առևանգվե-
ցին: Հալեպի արսորավայր հասան 50.000-ից էլ պակաս եղեռ-
նապուրծներ:

1915 թվի հուլիսի վերջին կառավարությունն սկսեց տե-
ղահանել Անատոլիայի և Կիլիկիայի հայերին՝ բնակչությանը
արքայազնի ճակատից հեռու գտնվող շրջաններ, որտեղ հայերի
ներկայությունը թուրքական բանակի համար վտանգ չէր ներկա-
յացնում: Բռնագաղթվողները հարավ էին քշվում զանգվածնե-
րով, որոնք հնձվում էին ճանապարհին: Բռնագաղթի մնացորդ-
ներին Հալեպից քշում էին դեպի Սիրիայի անապատները (հա-
րավից) և Միջագետք (հյուսիսից): Սիրիայում վերախմբվածների
ճամբարները խփվում էին Համայում, Հոմսում և Դամասկոսի
մոտ: Այս ճամբարները պատսպարեցին մոտ 120000 գաղթա-
կանների, որոնց մեծ մասը պատերազմից հետո, 1919 թվին, հայ-
րենադարձվեցին Կիլիկիա: Եփրատի մյուս ափով հայերը քշվե-

ցին դեպի Դեր-Էլ Չոր, մոտ 200000-ը հասան իրենց արտոնակետին: 1916 թվի մարտից մինչև օգոստոս Կոստանդնուպոլսից հրամաններ եկան ոչնչացնելու երկաթուղու երկարությամբ և Եփրատի ափերի ճամբարներում մնացած հայերին:

Այնուամենայնիվ, մի քանի հայեր մնացել էին Թուրքիայում: Գավառներում մի քանի հայ ընտանիքներ (մեծ մասամբ բողոքականներ և կաթոլիկներ) մահից փրկվեցին ամերիկյան միսիոներների և Առաքելոց Նվիրակի շնորհիվ: Ռոռլ դեպքերում հայերը փրկվեցին թուրք սպաների կտրուկ միջամտության շնորհիվ կամ նրանց թաքցրին թուրք կամ քուրդ բարեկամները: Կոստանդնուպոլսի և Իզմիրի հայերը նույնպես փրկվեցին կոտորածից: Վերջապես եղան դիմադրության դեպքեր (Ուրֆա, Շապին-Գարահիսար, Մուսալեռ):

Այսպիսով, ներառյալ Ռուսաստանում ապաստան գտածները, եղեռնի մնացորդների թիվը 1916 թվի վերջին հաշվում էր 600000՝ 1914 թվի 1800000 ընդհանուր բնակչությունից՝ ըստ Ա. Թոյնբրի: Արևելյան Անատոլիայում հայ ամբողջ ազգաբնակչությունը ոչնչացավ: Կոտորածից մի քանի մնացորդներ ապաստան գտան Սիրիայում և Լիբանանում, իսկ մնացածները հասան Ռուսաստան: 1918 թվի ապրիլին շրջանցելու համար Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի կետերը՝ ըստ որի բուլղարիայի Ռուսաստանը պետք է Թուրքիային զիջեր Բաթումը, Ղարսը և Արդահանը, Անդրկովկասը անկախ հռչակվեց՝ կազմելով կարճատև ֆեդերացիա, որը ստիպված էր 1918 թվի մայիսին բաժանվել երեք հանրապետությունների՝ Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի:

1918 թվի նոյեմբերին կրած իր պարտությամբ Թուրքիան ճանաչեց Հայկական պետությունը՝ անգամ հաջորդ տարի նրան զիջեց Ղարսի և Արդահանի վիլայեթները: Բազմաթիվ առիթներով դաշնակից՝ բոլոր կառավարություններն իրենց ներկայացուցիչներ, Լլոյդ Չորջի, Բլեմենսոյի, Վիլսոնի և այլնի արված հայտարարություններում հանդիսավորապես խոստացան երաշխավորել, որ արդարություն իրագործվի «նահատա՛յված հայ ժողովրդի» նկատմամբ:

1920 թվի ապրիլին Սան-Ռեմոյի խորհրդածողովը Միաց-

յալ Նահանգներին առաջարկեց ընդունել հայկական մանդատ և անկախ Միացյալ Նահանգների որոշումից, պրեզիդենտ Վիլսոնը պետք է որոշեր Հայկական պետության սահմանները, և Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագիրը պետք է նրան նշանակեր որպես Թուրքիա-Հայաստան սահմանի միջնորդ դատավոր:

Սևրի պայմանագիրը (1920 թվի օգոստոսի 10), որը ճանաչեց Հայկական պետությունը և վավերացրեց պրեզիդենտ Վիլսոնի գծած սահմանները, այնուամենայնիվ, չլուծեց վիճելի հարցը: Այս պայմանագիրը, որ կառավարության կողմից ստորագրվել էր Կոստանդնուպոլսում և որը Անատոլիայից մեծ բաժին էր հասել իտալացիներին, անգլիացիներին, ֆրանսիացիներին, ինչպես նաև չէր անտեսել հույներին Էգեյան ծովում, Մուստաֆա Բեմալի կողմից անընդունելի էին և նա մերժեց այն: Հայ հեղափոխական ֆեդերացիայի (դաշնակ) առաջնորդությամբ Հայաստանի Հանրապետությունը շուտով մոլորվեց քեմալական հարձակման և բոլշևիկյան Ռուսաստանի մեջտեղում: Երբ 1920 թվի նոյեմբերի 20-ին պրեզիդենտ Վիլսոնը պաշտոնապես շարադրեց նոր պետության տարածքային սահմանները, հանրապետությանը, մնացել էր ընդամենը մի քանի օր: Ղարսի և Արդահանի վիլայեթները հետ վերցվեցին Թուրքիայի կողմից (Ալեքսանդրապոլսի պայմանագիր) և այն, ինչ մնաց Հայաստանից (մոտ 30000 քառ. կմ) 1920 թվի դեկտեմբերի 2-ին խորհրդայնացվեց:

1923 թվի հուլիսի 24-ին մեծ տերությունների և Թուրքիայի նոր կառավարության կողմից ստորագրվեց Լոզանի պայմանագիրը՝ առանց Հայաստանը հիշատակելու կամ հայերի իրավունքները նշելու: Հայկական հարցը փակված էր:

3. ԱՊԱՑՈՒՅՑՆԵՐ

Դատարանը հայտնում է 1915-1916 թվերին իրագործված ցեղասպանությանն առնչվող դատավճիռը:

Դատարանը նկատի է առնում, որ վերոհիշյալ փաստերը կազմվել են իրական և ներդաշնակ ապացույցների հիման վրա: Այդ ապացույցները ներկայացվել են և վերլուծվել են Առյանի

կողմից լաված տարբեր հաղորդագրություններում, որոնց կցվել են բազմաթիվ փաստագրեր:

Այդ աղբյուրների համարյա սպառիչ մատենագիտությունը ներկայացրել է պրոֆեսոր Ռ. Գ. Հովհաննիսյանը՝ «Հայերի սպանողը» (Քենթրիջ, Մասաչուսեթս, 1981): Չհաշված թուրքական արխիվները, որոնք անմատչելի են, հիմնական փաստաթղթերը հետևյալն են՝

-Գերմանական արխիվները, որոնք Գերմանիայի կարգավիճակի տեսակետից՝ որպես օսմանյան կայսրության դաշնակցի, ամենակարևորներն են: Մանավանդ նշելու արժանի են Յոհաննես Լեվիսիուսի, դոկտոր Արմին Վեգների, «Գերմանական օգնության միության» բարեգործական կազմակերպության, դոկտոր Յակոբ Կանցլերի, լրագրող Շթյուրմերի, դոկտոր Մարտին Նիեպագեի, միսիոներ Էրնսթ Քրիստոֆելի և գեներալ ֆոն Սանդերսի տված տեղեկությունները, ականատեսների վկայությունները: Գեներալ ֆոն Սանդերսը պատմեց, թե իր վճռական անձնական միջամտության շնորհիվ ինչպես է փրկվել Չմյուռնիայի և Անդրիանապոլսի հայ բնակչությունը:

-Գերմանական դիվանագիտական և հյուպատոսական անձնակազմի տված տեղեկությունները, ովքեր եղել են Էրզրումում, Հալեպում, Սասունում և այլուր, հայերի անհետացման հանգամանքների ականատեսները:

-Ամերիկյան արխիվները, որ նույնպես պարունակում էին շատ ընդարձակ նյութեր ի հաստատումն վերը նշվածների (միսիոներներ, կոնսուլներ և բարեգործներ), հայտնած տեղեկությունների, Պետական դեպարտամենտի «1910-1919 թվեր, Թուրքիայի ներքին գործեր, ռասայական պրոբլեմներ» նյութը և Կոստանդնուպոլսում Ամերիկայի դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հիշողությունները:

-Այս իրադարձությունների վերաբերյալ բրիտանական իշխանության Կապույտ գիրքը՝ հրատարակված 1916 թվին Վիսկոնտ Բրայսի կողմից:

-Յունիոնիստների (իթթիհատիստների) դատավարության արձանագրությունները Օսմանյան կայսրության անկմանը հետևած թուրքական կառավարության ներկայացրած մեղա-

դրանքների վերաբերյալ:

Այդ դատավարության ժամանակ, որ տեղի ունեցավ 1919 թվի ապրիլից մինչև հուլիս, թուրքական կառավարությունը հավաքել էր բնաջնջումների և կոտորածների վկայությունները և դրանց պատասխանատուներին դատեց մեծ մասի բացակայությամբ՝ ռազմադաշտային դատարանով: Դատարանը դատապարտեց մեղադրյալներից շատերին՝ ներառյալ Թալեաթին, Էնվերին և Ջեմալին, որոնք հեռակա կարգով մահվան դատապարտվեցին:

Ատյանին ներկայացվեցին տեղեկություններ եղեռնից փրկված չորս անձանց կողմից, որոնք այդ դեպքերի ժամանակ փոքր են եղել:

4. ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱՐԿՆԵՐԸ

Ատյանը քննել է թուրքական փաստարկները, որ կցվել էին ներկայացված փաստաթղթերին: Հայերի ցեղասպանությունը ճանաչելու թուրքական կառավարության մերժումը գլխավորապես հիմնված է հետևյալ փաստարկների վրա՝ սպանվածների ավելի ցածր մահաթիվ, հայ հեղափոխականների պատասխանատվությունը, հակամեղադրանքներ, կանխամտածվածության ժխտում:

1914 թվին Օսմանյան կայսրության ներսում ապրող հայերի թիվը տարբեր հաշվարկներով եղել է 2100000՝ ըստ հայոց պատրիարքարանի, 1800000՝ ըստ Ա. Թոյնթիի և մոտ 1300000՝ ըստ թուրքերի: Չնայած զոհերի թվի տարբերությանը՝ հայերը և համարյա արևմտյան բոլոր փորձագետները համաձայնվում են այն բանում, որ բնաջնջվել է բնակչության մոտ մեկ-երրորդը: Թուրքերը բողոքում են, որ «տեղափոխման» հետևանքները շատ ավելի փոքր մասշտաբի են եղել, որն ավարտվել է հայ ազգաբնակչության 20-25 տոկոսի անհետացմամբ՝ համաձայն պատերազմական ժամանակաշրջանի խոփուկ պայմանների:

Թուրքական պետությունը մատնանշում է նաև մուսուլմանական կողմի ունեցած ծանր կորուստները: Այս փաստարկը ուզում է անտեսել այն փաստը, որ հայերը համարյա ամբողջությամբ անհետացել են Անատոլիայից: Թուրքիայի բնակչու-

թյունն այժմ համարյա 45 միլիոն է, որից հայերը 100000-ից էլ պակաս են:

Պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակով թուրքական կառավարությունը հայտարարում է, որ հայերը պատերազմի ժամանակ խռովություն են բարձրացրել և դավաճանության կոչ են արել: Այնուամենայնիվ, Ատյանը գտավ, որ Օսմանյան կայսրության ներսում հայերի կողմից միակ զինված գործողությունները եղել են Սասունի ապստամբությունը և Վանի ինքնապաշտպանությունը 1915 թվի ապրիլին:

Թուրքիայի առաջ քաշած հաջորդ փաստարկն այն է, թե ավելի շուտ հայերն են ցեղասպանություն ձեռնարկել թուրքերի հանդեպ: Ըիշտ է, որ հայերի բնաջնջումից և կոտորածից ավելի քան մեկ տարի անց թուրքական մի քանի գյուղեր ավերվեցին հայերի կողմից: Ատյանը նկատի է առնում, որ այդ գործողությունները, թեև հանցապարտ, չեն կարող համարվել ցեղասպանություն: Ավելին, Ատյանը նշում է, որ այդ գործողություններն իրագործվել են հայերի սպանդից որոշ ժամանակ անց:

Վերջապես թուրքական պետությունը ժխտում է կանխամտածվածության մեղադրանքը՝ հերքելով ներքին գործոց մինիստր Թալեաթի կողմից ուղարկված հինգ հեռագրերի իսկությունը, որը հաստատվել էր 1921 թվին Բեռլին-Շառլոտենբուրգում Մոդոնոն Թեհլերյանի դատավարությանը հրավիրված փորձագետների կողմից: Երիտթուրքերի կառավարության մարդկության դեմ գործած ոճիրների կատարման առումով Թեհլերյանը Թալեաթին սպանելու համար արդարացվել է: Գերմանիայի դեսպան Վանգենհեյմը իր կողմից 1915 թվի հուլիսի 7-ին՝ որպես իրադարձությունների կանխամտածվածության վկայություն, թողել է հետևյալը՝ «այս հանգամանքները և այն ձևը, որով իրագործվում է բնաջնջումը, այն փաստի ապացույց է, որ կառավարությունն, անկասկած, հետապնդում է Օսմանյան կայսրության ներսում հայաջնջման նպատակ»:

(Թշնամու կողմից գրավվելու վտանգից հեռու գտնվող գավառներում կոտորածների չափերին վերաբերվող նամակը «1914-1918թ.թ., Գերմանիա և Հայաստան», հավաքածու N106, որը գտնվում է Վիլհելմշտրասեի արխիվներում և հրապարակվել է

Լեփսիուսի ամսագրում):

1971 թվին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության մարդու իրավունքների հանձնախումբը խտրական գործողությունների դեմ պայքարի և փորձամասնությունների պաշտպանության գծով իր ենթախմբին հանձնարարեց ձեռնարկել «ցեղասպանության ոճիրը կանխելու և պատժելու հարցի քննարկումը»՝ այդ գործում ընդգրկելով անկախ փորձագետներ:

1973 և 1975 թվերին հատուկ թղթակիցների կողմից ենթախմբին ներկայացված երկու ժամանակավոր հաղորդագրությունների 30-րդ պարբերությունում ասվում էր, որ «ներկա ժամանակներում ուշադրություն պիտի դարձվի բավականին առատ փաստագրության առկայությանը, որը վերաբերում է հայերի կոտորածին. դա դիտվում է որպես 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն»:

1979 թվին ներկայացված վերջնական տեղեկագրության մեջ վերոհիշյալ 30-րդ պարբերությունը բաց էր թողնված:

Հանձնաժողովի նախագահը նշեց, որ այդ բացթողումը բողոքի այնպիսի ալիք է բարձրացրել, որի չափերը հեղինակը գուցե չէր նախատեսել: Այդ պատճառով նախագահը թղթակցին խորհուրդ տվեց հաղորդագրությունը ներկայացնելուց առաջ ի նկատի ունենալ վերոհիշյալ պարբերության բացթողման առաջ բերած ռեակցիան և հայտարարությունները:

Հատուկ թղթակիցը այլևս չվերակազմեց իր տեղեկագրությունը, և ենթախորհուրդը համաձայն տնտեսական և սոցիալական խորհրդի 1983 թվի 33-րդ բանաձևի, մի ուրիշ թղթակից նշանակեց՝ ցուցում տալով, որ ցեղասպանության ոճրի կանխման և պատժի հարցի ուսումնասիրումը հիմնովին վերանայի և այդ մասին տեղյակ պահի: Ատյանը գտավ, որ թուրքական պատվիրակությունը, մերժելով վերոհիշյալ 30-րդ պարբերությունը, փաստորեն բերեց հետևյալ փաստարկները՝ «Վկայակոչված փաստերը պատմական ճշմարտության խեղաթյուրում են: Ցեղասպանություն տերմինը չպետք է կիրառվի, քանի որ դրանք կոտորածներ չէին, այլ պատերազմական գործողություններ: Եվ, վերջապես, որ դրանք շատ վաղուց են կատարվել և դարասկզբի դեպքերին վերադառնալը կնպաստի թշնամություն բորբոքե-

լում»:

Ինչ մնում է առաջին երկու կետերին, որ վերաբերում են փաստերին և օրենքին, ապա Ատյանը արդեն քննարկել է դատավարությանը ներկայացրած փաստարկները և համոզված է, որ դա նպաստել է բավարարելու մարդու իրավունքների հանձնախմբի ցանկությունը. այն է, օգնել ենթախմբին՝ կատարելու իր առաջադրանքը՝ հաշվի առնել իրեն ներկայացված բոլոր նյութերը: Ինչ վերաբերում է երրորդ կետին, ապա Ատյանը կարող է միայն հայտնել, որ վերոհիշյալ 30-րդ պարբերության ընդունման մերժումը շատ հեռու է լարվածությունը մեղմելուց և առաջացրել է բուռն ռեակցիա:

1. ԸՍՏ ՕՐԵՆՔԻ

1. Հայ ժողովրդի իրավունքների վերաբերյալ

Ատյանը նշում է, որ հայ ազգաբնակչության խմբերը, որ դարձել են կոտորածների և այլ զազանությունների զոհեր՝ որակվում են որպես ժողովուրդ՝ ազգերի իրավունքի տեսակետից: Այսօր այդ ժողովուրդն ունի ինքնորոշման իրավունք՝ համաձայն Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կանոնադրության 152 կետի և 1976 թվի հուլիսի 4-ին Ալժիրում ընդունված մարդու իրավունքների համընդհանուր պայմանագրի կետերի: Միջազգային հանրությանը և, մասնավորապես, Միավորված Ազգերի Կազմակերպությանը հանձնարարված է բոլոր անհրաժեշտ միջոցները ձեռնարկել ապահովելու համար այս հիմնական իրավունքի գործադրումը՝ հաշվի առնելով, որ նրա գլխավոր խնդիրն այդ իրավունքից արդյունավետորեն օգտվելն է:

Ատյանը ցանկանում է շեշտել այն հատուկ պարտավորությունները, որ դրված են թուրքական պետության առջև՝ համաձայն ազգերի իրավունքի ընդհանուր կանոնադրությունների և հատուկ պայմանագրերի, որոնց նա մասնակից էր և որոնց թվագրությունը մոտ հարյուր տարի հետ է գնում: Ատյանը այդ կապակցությամբ հատուկ ուշադրություն է դարձնում այն փաստին, որ համաձայն Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ կետի, վերոհիշյալ պետությունը 1878 թվին պարտավորվել էր Օսմանյան կայսրու-

թյան ներսում հայ ժողովրդին տալ իրավակարգ, որը կապահովեր նրա իրավունքների ընդլայնումը անվտանգության մթնոլորտում՝ միջազգային հանրության վերահսկողության տակ:

Ատյանը նաև նշում է, որ ինքնորոշման խոստումները, որ տրվել են հայ ժողովրդին Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ՝ չեն իրագործվել, մինչդեռ միջազգային հանրությունը անիրավացիորեն հանդուրժել է հայկական պետության վերացումը, որը սկզբունքորեն պարզորոշ ճանաչվել էր դաշնակից ու միագյալ տերությունների և անձամբ Թուրքիայի կողմից՝ համաձայն Բաթումի պայմանագրի:

Այս պետության՝ որպես միջազգային հանրության անդամի, Օսմանյան կայսրության մեջ գոյատևման իրավունքը ճանաչված շրջանակներում չի ուսումնասիրվել և հայ ազգաբնակչության ընդամենը խաղաղ գոյատևելու իրավունքը չի կարող համարվել արդյունավետ, երբ խեղդում են հայ ժողովրդի իրավունքները կամ հանգստացնում են միջազգային հանրությանը՝ հայ ժողովրդի հանդեպ ունեցած իրենց պատասխանատվության տեսակետից:

Ատյանը արձանագրում է, որ ժողովրդի ճակատագիրը երբեք չի կարող համարվել բացառապես ներքին գործ. թեկուզ և բարի տրամադրված սուլերեն պետությունների քմահաճույքների առարկա: Հայ ժողովրդի հիմնական իրավունքներն ուղղակիորեն առնչվում են միջազգային հանրությանը, որը լիազորված է և պարտավոր է ապահովել այդ իրավունքների հարգումը, մանավանդ, երբ դրանք բացահայտորեն անտեսվում են իր անդամ որևէ պետության կողմից: Հենց այս մասնավոր դեպքում այս եզրակացությունն ավելի ևս հիմնավորվում է այն փաստով, որ նախքան Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կանոնադրությամբ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի որոշակի հաստատումը՝ հայ ժողովրդի իրավունքներն արդեն ճանաչվել էին միջազգային հանրության ներկայացուցիչների վերահսկողության տակ գտնվող շահագրգիռ պետությունների կողմից:

2. Ցեղասպանության առնչությամբ

1. Ցեղասպանության մեղադրանքին առնչվող ընդհանուր

անհրաժեշտ կանոններ.

Ըստ ցեղասպանության ոճրի կանխման և պատժի վերաբերյալ համաձայնագրի, որը 1948 թվի դեկտեմբերի 9-ին ընդունվել է Միավորված Ազգերի Կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի կողմից, ցեղասպանությունը «Միջազգային օրենքով ոճիր է»՝ անկախ նրանից, թե իրագործվում է խաղաղ պայմաններում, թե պատերազմի ժամանակ (1-ին կետ): Ցեղասպանություն համարվում է ամեն մի գործողություն որն իրագործվում է բնաջնջման մտադրությամբ, ամբողջովին կամ մասամբ, ազգային, բարոյական, ռասայական կամ կրոնական խմբի հանդեպ՝ հետևյալ դեպքերում՝

ա) խմբի անդամների սպանությունը.

բ) խմբի անդամներին պատճառած լուրջ մարմնական կամ հոգեկան հարված.

գ) կյանքի խնդրակալին պայմաններին կանխամտորեն հասցված հարված, այն հաշվով, որ հասցնի դրա ֆիզիկական ոչնչացմանը՝ ամբողջապես կամ մասնակիորեն.

դ) հարկադիր միջոցների նախատեսում, որով կանխվում են ծնունդները խմբի ներսում.

ե) մի խմբի երեխաներին բռնի տեղափոխելը մի ուրիշ խումբ (2-րդ կետ).

Համաձայն 3-րդ հոդվածի, պետք է պատժվեն հետևյալ գործողությունները՝

ա) ցեղասպանությունը

բ) ցեղասպանություն գործելու գաղտնի համաձայնությունը

գ) ցեղասպանության ուղղակի և մասսայական հրահրումը

դ) ցեղասպանություն կատարելու փորձը

ե) մասնակցությունը ցեղասպանությանը:

Վերջապես, 4-րդ կետը վերապահում է, որ վերոհիշյալ գործողություններից մեկում մեղադրվող անձինք պետք է պատրժվեն «անկախ այն բանից, թե նրանք սահմանադրորեն պատասխանատու ղեկավարներ են, հասարակական գործիչներ, թե մասնավոր անձինք»:

Ատյանը նկատի է առնում, որ այս կետերը պետք է ընդունվեն որպես որոշակի հանգամանքներ, որոնց հիման վրա ցեղասպանությունը պետք է պատժվի՝ համաձայն ազգերի իրավունքի, անկախ այն փաստից, թե գոյություն ունեն որոշակի ավելի լայն սահմանումներ:

Այս համաձայնագիրը պաշտոնապես ուժի մեջ է մտել 1951 թվի հունվարի 12-ին՝ իսկ Թուրքիայի կողմից վավերացվել էր 1950 թվի հուլիսի 31-ին: Մակայն սրանից չպետք է հետևեցնել, թե ցեղասպանության գործողություններն օրենքով չեն կարող դիտվել որպես մեղադրական ակտ, եթե նման գործողություններն իրագործվել են կամ նախքան համաձայնագիրը ուժի մեջ մտնելը կամ էլ՝ իրագործվել են համաձայնագիրը վավերացրած մի որևէ պետության տարածքում: Համաձայն համաձայնագրի՝ ստորագրյալ պետությունները պարտավոր են կանխել կամ պատժել ամեն մի ոճրագործություն, անկախ որևէ փաստաթղթի, որը կդիտվի որպես օրենքի դեկլարատիվ, քանի որ այդպես վարվելով դատապարտվում է ցեղասպանությունն ինքնին:

Փաստաթղթի այս դեկլարատիվ ուժը բխում է համաձայնագրի հենց անմիջական ձևակերպումից: Նախաբանում պայմանագիր կողմերը «ընդունում են, որ պատմության ընթացքում ցեղասպանությունը մարդկությանը ծանր կորուստներ է պատճառել» և «հաստատում են» 1-ին կետը առ այն, որ ցեղասպանությունը որակվում է որպես ոճիր՝ ըստ ազգերի իրավունքի կանոնակետերի: Այս սահմանումը անպայմանորեն նշանակում է, որ այս ոճիրը իրագործվել է նախքան 1948 թվի դեկտեմբերի 9-ը: Ավելին, դա ընդհանուր առմամբ ընդունված է միջազգային իրավական դրկտորինայում, որն արտացոլում է պետությունների միասնական խղճի անժխտելի իրողությունը: Այնքան էլ կարևոր չէ, թե ցեղասպանություն տերմինը ընդամենը վերջերս է ստեղծվել: Միակ տեղին կետն այն է, որ դրա նկարագրած գործողությունները վաղուց են դատապարտվել:

Քանի որ այդպիսի դեկլարատիվ ուժը ընդունված է, ապա հարկ չկա, որ Ատյանը որոշի համաձայնագրով վավերացված ցեղասպանությունն արգելող կանոնի ծագման ճշգրիտ տարեթիվը: Ատյանի նպատակների համար բավական է ապացուցել, որ

այս կանոնակետը անվիճելիորեն ուժի մեջ էր այն ժամանակ. երբ վերոհիշյալ կոտորածներն իրագործվում էին: Դա պարզորեն ուրվագծվում է այն արարքներից, որոնք կատարվել են և այն հայտարարություններից, որ արվել են հայկական հարցի կապակցությամբ, և «մարդկության օրենքները» բազմաթիվ առիթներով մեղադրել են օսմանյան կառավարության հետապնդած սխտեմատիկ բնաջնջումների քաղաքականությունը:

Ատյանը ցանկանում է շեշտել, որ այդպիսի օրենքները չեն արտացոլում անհրաժեշտ բարոյաէթիկական դրույթներ, նրանք նաև պարունակում են դրական իրավական պարտավորություններ, որոնք չեն կարող անտեսվել պետությունների կողմից այն պատրվակով, թե դրանք պաշտոնապես չեն արձանագրվել պայմանագրում. ինչպես դա հաստատված է Մարտենսի օրինակով՝ որպես պատերազմի օրենքի նեղ շրջանակի: Ավելին, առաջին աշխարհամարտի ժամանակ իրագործված ոճիրների մեղադրանքը հաստատում է նույն այն բանի համոզմունքը, որ նման հանցանքները չի կարելի իրավականորեն հանդուրժել՝ անգամ եթե ոչ մի գրավոր օրենք որոշակիորեն չարգելի դրանք: Ատյանն այս առիթով հայտարարում է, որ նման դատապարտում հնչել է մարդկության դեմ գործած, ինչպես նաև պատերազմի հանցանքների առիթով: Բացի այդ, պետք է ընդգծվի, որ Սևրի պայմանագրի 230-րդ կետը հստակորեն կոչ էր անում Թուրքիային պատասխանատվության կանչել, Թուրքիայի տարածքում իրագործված կոտորածների հանցապատճառով: Իհարկե, այս պայմանագիրը չի վավերացվել և նրա վերապահած պատժի պարտավորությունը երբեք չի գործադրվել: Այնուհանդերձ, այն ժամանակաշրջանի պետություններն անկասկած տեղյակ էին ոճրի անօրինությունից, որը մենք այսօր անվանում ենք ցեղասպանություն:

Այդ պատճառով ատյանը նկատում է, որ ցեղասպանությունը օրենքով արդեն արգելված էր հայ ժողովրդի առաջին կոտորածներից սկսած, մինչդեռ 1948 թվի համաձայնագիրը նպաստում էր ընդամենը դրա պաշտոնական արտահայտմանը և, անշուշտ, օրենքի այն կանոնի հարմար ձևակերպումը, որն անհրաժեշտ է այս ատյանի առջև դրված դատական մեղադրանք-

ների հիմնակազմ փաստերի համար:

2. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՂԱԴՐԱՆՔԸ

Հետևյալ դիտումները, կարծում ենք, անհրաժեշտ կլինեն քննարկելու համար Ատյանին ներկայացված վկայությունները, որոնց բովանդակությունը բերվում է ստորև:

Կասկած չի կարող, որ հայերը կազմում են ազգային խումբ՝ համաձայն ցեղասպանության օրենքից դուրս հայտարարող օրենքի: Այս եզրակացությունն ավելի ակնհայտ է, քանի որ հայերը կազմում են ինքնորոշման իրավունքով պաշտպանվող ժողովուրդ, որն անվերապահորեն նշանակում է, որ նրանք նաև կազմում են մի խումբ, որի ոչնչացումը օրենքից դուրս է հայտարարված՝ ըստ ցեղասպանությանը վերաբերող օրենքի: Նկատի առնելով բռնությունների իրողությունը, կասկած չկա, որ դրանք կազմում են ցեղասպանություն: Խմբի անդամների սպանության, նրանց ֆիզիկական և մտավոր ամբողջության վրա կատարված ծանրագույն գրոհների փաստը, այդ խմբի ենթարկումն այնպիսի վիճակների, որ տանում են անպայման դեպի նրանց մահը, հստակորեն ապացուցվում են Ատյանին ներկայացված ամբողջական և աներկդիմի ապացույցներով: Դատավարության ընթացքում Ատյանը զլխավորապես հիմնվել է 1915-1917 թ.թ. իրագործված կոտորածների վրա, որոնք ամենածայրահեղ օրինակն են այն քաղաքականության, որ պարզորեն ազդարարվել են 1894-1896 թվերի իրադարձություններով:

Այդպիսի խմբի ոչնչացման հատուկ մտադրությունը, որը ցեղասպանության ոճրի բնորոշ բնութագիր է՝ նույնպես ապացուցված է: Այդ առնչությամբ տեղեկագրություններն ու փաստագրությունները հստակորեն վկայում են հայ ժողովրդի սխտեմատիկ բնաջնջման քաղաքականության մասին, որը մերկացնում է 1948 թվի դեկտեմբերի 9-ի համաձայնագրի 3-րդ կետին վերաբերվող հատուկ դիտավորությունը:

Այս քաղաքականությունն իրագործվել է այն գործողություններով, որ անտարակույս բնորոշ էին թուրքական կամ օսմանյան իշխանություններին՝ մասնավորապես 1915-1917 թվե-

րին կոտորածների ընթացքում: Ատյանը որպես պաշտոնական իշխանությունների կողմից իրագործված գազանությունների լրացում, նշում է, որ նրանք օգտագործել են չարանենգ պրոպագանդա և այլ միջոցներ՝ քաջալերելու համար քաղաքային բնակչությանը՝ հայերի դեմ ցեղասպանական գործողություններ կատարելու համար: Բացի այդ, նկատվել է, որ իշխանությունները հիմնականում հրաժարվել են միջամտել արյունահեղությունները կանխելուն, որի իրավունքը նրանք ունեին կամ էլ հրաժարվել են հանցագործներին պատժել (բացառությամբ յունիոնիստների դատավարությունից): Այս վերաբերմունքը հավասարվում է ոճրագործության հրահրմանը և հանցավոր զանցառությանը և պետք է դիտվի այնքան խիստ, որքան այն ոճիրները, որ ակտիվորեն իրագործվում էին, և մանավանդ քողարկվում էին ցեղասպանության դեմ պայքարի օրենքով:

Ելնելով բերված ապացույցներից, ատյանը հայտարարում է, որ կոտորածներն արդարացնելու թուրքական կառավարության բերած բազմաբնույթ պնդումները (խռովություն, դավաճանություն և այլն) անհիմն են: Ատյանը շեշտում է, որ անգամ, եթե այդպիսի պնդումներն հիմնավորված լինեին, նրանք դարձյալ ոչ մի ձևով չէին կարող արդարացնել իրագործված կոտորածները: Ցեղասպանությունը մի ոճիր է, որը արդարացման կամ ներման ոչ մի հիմք չի ընդունում:

Այս պատճառներով Ատյանը գտնում է, որ հայ ժողովրդի ցեղասպանության մեղադրանքը, որ դրված է թուրք ղեկավարների վրա՝ հիմնավորվում է փաստերով:

3. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Ատյանը վկայում է, որ կատարված ոճիրն ու մյուս հանցանքները իրագործվել են ընդդեմ մարդկության: Ցեղասպանությունը մի հանցանք է, որին ոչ մի վերապահում չի կարող ինչպես հաստատված է 1968 թվի նոյեմբերի 26-ին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ընդունված «Պատերազմի հանցանքների և մարդկության դեմ գործած ոճիրների նկատմամբ վաղեմություն չտարածվելու մասին»

հայտարարագրով:

Կոտորածների համար պատասխանատու բոլոր անձինք՝ անկախ նրանից, թե նրանք, «սահմանադրորեն պատասխանատու ղեկավարներ են, հասարակակա գործիչներ, թե անհատներ», ենթակա են պատժի, որոնց պետությունները պարտավոր են հանդես գալ այս երաշխիքների պարզաբանմամբ, որոնք տրվել են արդարությունը ճնշելու համար: Պատժի հարցից բացի, ցեղասպանությունն ազգերի իրավունքի կոպիտ ոտնահարում է, որի համար թուրքական պետությունը պետք է պատասխանատվություն կրի: Այս դրությունից ելնելով, նրա առջև դրված առաջին հիմնական պարտականությունն է՝ ընդունել փաստերը, առանց ձգտելու կոծկել կամ նենգափոխել այդ իրողությունը: Սա ինքնին նվազագույն հատուցում կհանդիսանա հայ ժողովրդի կրած բարոյական անհաշիվ կորուստների դիմաց: Ատյանը ցանկանում է հատուկ ուշադրություն դարձնել այն փաստին, որ միջազգային փորձը, որ վերաբերում է թուրքական պետությանը սկսած այս դեպքերից, տալիս է հիմնավոր իրավական հիմք՝ հաստատելու, որ այս պետության ինքնությունը և անընդհատությունը չի փոխվել երկրի պատմության մեջ եղած փոփոխություններից՝ Օսմանյան կայսրության վախճանից ի վեր: Ոչ նրա տարածքային կորուստները, ոչ էլ քաղաքական համակարգի վերակազմակերպումը չեն եղել այնպիսին, որ տուժվեր նրա շարունակվող ինքնությունը ազգերի իրավունքի տեսակետից: Հետևաբար չի կարելի համարել, թե թուրք հաջողակ կառավարությունները, որ հրաժարվել են պատասխանատվությունից, արդարացվել են: Նրանց պատասխանատվությունը մնում է այն պետության վրա, որը նրանք ներկայացնում են միջազգային հանրության մեջ:

Ատյանը նշում է, որ հայ ժողովրդի իրավունքների ապահովման պատասխանատվությունը կիսող պետությունների վարքագծում ոչինչ չի կարող մեկնաբանվել որպես հանցավորների իրենց մեղքից հրաժարվելու ակնարկ: Իր նախորդների նման ներկայիս Թուրքիայի կառավարությունն էլ պարտավոր է կրել այս պատասխանատվությունը:

Այս տիպի ոճիրը ոտնահարում է միջազգային հանրու-

թյան համար շատ կարևոր պարտավորությունները: Պետությունների պատասխանատվությունների վերաբերյալ վերջերս կազմված հողվածի հեղինակներն այն ճշտորեն բնութագրել են որպես «պետության միջազգային ոճիր»՝ վերոհիշյալ հողվածի դրույթների առումով, այլ կերպ ասած, սովորական քրեական օրենքի շրջանակներում: Որպես արդյունք և, ինչպես հաստատված է հայ ժողովրդի հանդեպ միջազգային հանրության հատուկ պարտավորություններով, այս հանրության յուրաքանչյուր անդամ իրավունք ունի թուրքական պետությանը պատասխանատվության կանչել՝ նրա պարտականությունների առնչությամբ և մասնավորապես հասնել նրա կողմից գեղասպանության ճանաչման՝ թեկուզ այդ պետությունը պնդի ոճրի ժխտումը, և բացի այդ, լիազորված է ցանկացած չափի օգնություն և աջակցություն ստանալ հոգուտ հայ ժողովրդի՝ ինչպես նախատեսված է ազգերի իրավունքի իրավակետերով և Ալժիրի դաշնագրով՝ առանց «ուրիշ պետության գործերին ապօրինի միջամտելու» մեղադրանքով մեղադրվելու:

Վերջապես միջազգային ողջ հանրությանը հանձնարարված է՝ մասնավորապես ՄԱԿ-ի միջոցով ճանաչել գեղասպանությունը և աջակցել հայ ժողովրդին մինչև վերջ: Չի կարելի արդարացնել կամ հանդուրժել այն փաստը, որ ոճիր գործվի միջազգային հանրության անդամ ժողովուրդներից մեկի նկատմամբ, կամ էլ հանդուրժել, որ առ այսօր անարդարացիորեն ուրացվի նման ոճիրը:

Հայերի գեղասպանությունը, որ իրագործվեց առաջին աշխարհամարտի ժամանակ, իր տեսակի մեջ դարի առաջին գործողությունն էր, որից հետո գեղասպանությունը և նրան գուգակից սարսափը լայն տարածում ստացան:

Այսօրինակ գազանությունների իրագործումը չի սահմանափակվել այնպիսի հասարակություններով, որ որոշ մարդիկ կարողանային բնութագրել որպես թերզարգացած: Ընդհակառակը, որոշ դեպքերում դրանք իրագործվել են ընդհանուր առմամբ, ամենազարգացած և գիտական տեսակետից առաջնակարգ համարվող ազգերի կողմից: Փաստորեն, 20-րդ դարի, ընդհանուր առմամբ, ամենանշանակալի օրինակը ներառյալ առաջ-

նակարգ տեխնոլոգիայի կիրառումը և նացիստների կողմից իրագործված եվրոպական հրեաների գեղասպանության փորձառու կազմակերպումը՝ մի ոճիր է, որը պատճառ հանդիսացավ հազիվ ըմբռնելի չափի մարդկային կորուստների և որը, վերջիվերջո, հասցրեց մոտ 6 միլիոն մարդու ոչնչացման:

Նախորդ համաժողովներում Ատյանն առիթ է ունեցել մեղադրել էլ Սալվադորի ժողովրդի (1981 թվի փետրվարի 11-ի որոշում), Արևելյան Թայմորի Մորերե գեղի (1981 թվի հուլիսի 21-ի որոշում) և Գվատեմալայի հնդկացի ժողովրդի (1983 թվի հունվարի 31-ի որոշում) դեմ գործված գեղասպանությունները:

ԱՅՍ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՈՎ

Ի պատասխան տրված հայցապահանջների, Ատյանը այսպիսով գտնում է, որ՝

Հայ ազգաբնակչությունը կազմել և կազմում է ժողովուրդ, որի թե՛ անհատական և թե՛ միասնական հիմնական իրավունքները պետք է հարգվեն և պետք է հարգվեն միջազգային իրավունքի տեսակետից:

Հայ ազգաբնակչության խմբերի բնաջնջումը կոտորածների և ջարդերի միջոցով սահմանվում է գեղասպանություն՝ անկախ 1948 թվի դեկտեմբերի 9-ի գեղասպանության ոճիրը կանխելու և պատժելու վերաբերյալ համաձայնագրի մեջ եղած սահմանափակումներից: Նկատի առնելով այս ոճրի դատապարտումը, վերոհիշյալ համաձայնագիրը գոյություն ունեցող այն օրենքի բացատրականն է, որը նկատի է առնում մեղադրական գործողությունների ժամանակ արդեն ուժի մեջ մտած կանոնները:

Երիտթուրքերի կառավարությունը մեղադրվում է այս գեղասպանության մեջ՝ 1915-1917 թվերին կատարած մեղազործությունների տեսակետից:

Հայերի գեղասպանությունը նաև «միջազգային ոճիր է», որի համար թուրքական պետությունը պետք է ստանձնի պատասխանատվություն՝ առանց մեջտեղ բերելու պետության գոյության ընդհատության պատրվակը՝ այդ պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակով:

Այս պատասխանատվությունը նախ և առաջ նշանակում է պարտավորվել պաշտոնապես ճանաչել կատարված ցեղասպանության իրողությունը և հայ ժողովրդի կրած կորուստները:

Մրավորված Ազգերի Կազմակերպությունը և իր յուրաքանչյուր անդամ իրավունք ունի պահանջել այս ճանաչումը և նեցուկ կանգնել հայ ժողովրդին մինչև վերջ:

ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆ

Բ Ա Ն Ա Չ Ե Վ

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՈՒԾՄԱՆ ՄԱՍԻՆ»
18 ՀՈՒՆԻՍԻ 1987 Թ.

Եվրոպական խորհրդարանը նկատի ունենալով՝

- սոցիալիստների խմբի անունից պր. Սաքիի և մյուսների ներկայացրած առաջարկությունը Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին (փաստաթուղթ 2-737/84թ.),

- պր. Կոլոկոտրոնիսի ներկայացրած առաջարկությունը Հայկական հարցի և ապրիլի 24-ը Հայկական ցեղասպանության հիշատակի օր հայտարարելու մասին (փաստաթուղթ 2-360/85թ.),

- Եվրոպական խորհրդարանի քաղաքական հանձնաժողովի զեկուցագիրը (փաստաթուղթ 2-33/87թ.),

ա) հաշվի առնելով՝

- պր. Ժակեի և նրա համախոհների ներկայացրած առաջարկությունը հայ ժողովրդի կացության մասին (փաստաթուղթ 1-782/81թ.),

- սոցիալիստների խմբի անունից տիկ. Դյուպորի և պրն. Գլինի ներկայացրած առաջարկությունը Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին (փաստաթուղթ 1-735/83թ.),

- տիկ. Դյուպորի գրավոր հարցումը Հայկական հարցի մասին,

- Եվրոպական խորհրդի մշակութային գործերի մինիստրների խորհրդակցության 1986թ. նոյեմբերի 13-ին ընդունված որոշումը, որը վերաբերվում է եվրոպական ճարտարապետական ժառանգության պահպանությանը՝ ներառյալ եվրոպական տրնտեսական համագործակցության երկրների տարածքից դուրս գտնվող հուշարձանները,

բ) համոզմունք հայտնելով, որ Թուրքիայում բնակվող հայ ժողովրդի ճանաչումն իսկ ենթադրում է նրա ճանաչումը որպես ինքնատիպ էթնիկական, մշակութային, լեզվական և կրոնական փոքրամասնություն,

գ) նկատի ունենալով, որ հայերը ՄԱԿ-ի 1948թ. կոնվենցի-

այի համաձայն այդ իրադարձությունները (1915թ. կոտորածները) որակում են որպես կազմակերպված ցեղասպանություն.

դ) նկատի ունենալով, որ թուրքական պետությունը մերժում է ցեղասպանության մեղադրանքը որպես անհիմն,

ե) հաստատելով, որ թուրքական կառավարությունը, մերժելով մինչև օրս ճանաչել 1915թ. ցեղասպանությունը, շարունակում է այդպիսով զրկել հայ ժողովրդին իր սեփական պատմության իրավունքից,

զ) նկատի ունենալով, որ պատմականորեն ապացուցված Հայկական ցեղասպանությունը մինչև այժմ ոչ ենթարկվել է քաղաքական դատապարտման և ոչ էլ ստացել է համապատասխան հատուցում,

է) նկատի ունենալով, որ Թուրքիայի կողմից Հայկական ցեղասպանության ճանաչումը այսուհետև կդիտվի որպես հայերի նկատմամբ բարոյական իրավունքի վերականգման խորապես մարդկային ակտ, որը միայն պատիվ կարող է բերել թուրքական կառավարությանը,

ը) խորապես ասիտուսանք հայտնելով և դատապարտելով 1973-ից 1986թ.թ. ընթացքում հայկական խմբավորումների անիմաստ ահաբեկչությունը, ինչպես նաև բազմաթիվ մահափորձեր, որոնց հետևանքով գոհվեցին կամ վիրավորվեցին բազմաթիվ անմեղ մարդիկ, ինչը դատապարտվեց հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնության կողմից,

թ) նկատի ունենալով, որ իրարահաջորդ թուրքական կառավարությունների անհաշտ դիրքորոշումը Հայկական հարցի նկատմամբ ոչ մի կերպ չի նպաստել լարվածության թուլացմանը՝

1. Այն կարծիքն է հայտնվում, որ Հայկական հարցը, ինչպես նաև ազգային փոքրամասնությունների հարցը պետք է քննարկվեն Թուրքիայի և Եվրոպական Տնտեսական Համագործակցության միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունների շրջանակներում. ընդգծում է, որ ժողովրդավարությունը կարող է արձատար պետք հաստատվել երկրում (Թուրքիայում) այն պայմանով միայն, եթե այդ երկիրը ճանաչի և հարստացնի իր պատմությունը իր էթնիկական և մշակութային այլազանությամբ:

2. Գտնում է, որ ողբերգական իրադարձությունները, որ տեղի ունեցան 1915-1917թ.թ. Օսմանյան կայսրության տարածքում հայերի նկատմամբ, հանդիսանում են ցեղասպանություն, համաձայն ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի կողմից 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված «Ցեղասպանությունը կանխելու և դրա համար պատժելու մասին» կոնվենցիայի:

Նշում է միաժամանակ, որ ժամանակակից Թուրքիան պատասխանատու չի կարող համարվել Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության ողբերգության համար և ամենայն հաստատականությամբ ընդգծում է, որ պատմական այդ իրադարձությունների ճանաչումը որպես ցեղասպանություն առիթ չի կարող հանդիսանալ քաղաքական, իրավական կամ նյութական որևէ պահանջի այսօրվա Թուրքիայի նկատմամբ:

3. Պահանջում է (Եվրոպական) խորհրդից ճնշում գործադրել ներկայիս կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս ճանաչի 1915-1917թ.թ. հայերի հանդեպ կազմակերպված ցեղասպանությունը և այդպիսով նպաստի քաղաքական երկխոսության հաստատմանը Թուրքիայի և հայերի լիազոր պատվիրակների միջև:

4. Ելնում է նրանից, որ հայ ժողովրդի դեմ անցյալում երիտթուրքական կառավարության գործադրած ցեղասպանության ներկայիս ճանաչումից հրաժարումը թուրքական կառավարության կողմից, Հունաստանի հետ գոյություն ունեցող վիճելի հարցերում միջազգային իրավական նորմերի կիրառումից հրաժարումը, Կիպրոսում թուրքական օկուպացիոն գործերի պահպանումը, ինչպես նաև քրդական իրադարձությունների ժխտումը, այդ երկրում (Թուրքիայում) իսկական պառլամենտական ժողովրդավարության բացակայությունը, անհատական, հասարակական ու հատկապես կրոնական ազատությունների ոտնահարումը՝ այս ամենը հանդիսանում են անհաղթահարելի արգելքներ Եվրոպական Տնտեսական Համագործակցության կազմի մեջ Թուրքիայի հնարավոր ընդունման հարցի քննարկման համար:

5. Նկատի ունենալով տեղի ունեցած (հայ ժողովրդի) ողբերգությունը, միանում է ազգային ինքնատիպությունը զարգաց-

նելու նրա ցանկությանը, երաշխավորելու իր իրավունքը որպես փոքրամասնություն և անարգել օգտվելու մարդու և քաղաքացիների իրավունքներից, ինչպես որ դրանք սահմանված են մարդու իրավունքների Եվրոպական կոնվենցիայի դրույթներում ու նրա համապատասխան արձանագրություններում:

6. Վճռականորեն պահանջում է, որ Թուրքիայում ապրող հայ փոքրամասնության ազգային ինքնության, նրա լեզվի, կրոնի, մշակույթի և կրթության համակարգի նկատմամբ ցուցաբերվի արդար վերաբերմունք, նաև հանդես է գալիս պատմական հուշարձանների պահպանության գործի բարելավման, այդ թվում նաև՝ թուրքահայերի կրոնական-ճարտարապետական ժառանգության պահպանման ու կոնսերվացման օգտին և ցանկություն է հայտնում, որպեսզի եվրոպական տնտեսական համագործակցությունն ուսումնասիրի այդ նպատակին օժանդակող հնարավոր միջոցներ ձեռնարկելու հարցը:

7. Այս կապակցությամբ կոչ է անում Թուրքիային անշեղորեն պահպանել իր երկրում ոչմահմեդական փոքրամասնությունների իրավունքները, ինչպես որ այդ պարտադրում են նրան 1923թ. Լոզանի պայմանագրի 37-45-րդ հոդվածները, ստորագրված եվրոպական տնտեսական համագործակցության անդամ պետությունների մեծամասնության կողմից:

8. Համարում է, որ հուշարձանների պահպանությունը, ինչպես նաև թուրքահայերի կրոնական ճարտարապետական ժառանգության պահպանումն ու կոնսերվացումը պետք է դիտել որպես ժամանակակից Թուրքիայի տարածքում դարերի ընթացքում զարգացում ապրած բոլոր քաղաքակրթությունների՝ մասնավորապես Օսմանյան կայսրությանը մաս կազմած քրիստոնյա փոքրամասնությունների մշակութային ժառանգության պահպանմանը ուղղված լայն քաղաքականության բաղկացուցիչ մաս:

9. Կոչ է անում, այսպիսով, Եվրոպական Տնտեսական Համագործակցությանը՝ տարածել Թուրքիայի հետ համագործակցության համաձայնությունը նաև մշակութային ասպարեզի՝ այդ երկրում քրիստոնեական կամ այլ ինչպես, օրինակ, դասական անտիկ շրջանի, խեթական, օսմանյան և այլն քաղաքակրթ-

կրթությունների ժառանգությունը պահպանելու նպատակով:

10. Իր մտահոգությունն է հայտնում այն դժվարությունների առթիվ, որոնց առնչվում է Իրանի հայ համայնքը մայրենի լեզվի գործածության և կրոնական կանոններին համապատասխան կրթության գործը կազմակերպելու հարցում:

11. Հանդես է գալիս ընդդեմ Խորհրդային միությունում հայ ազգաբնակչության անհատական ազատությունների խախտումների:

12. Վճռականորեն դատապարտում է առանձին կազմակերպությունների կողմից ի գործ դրվող բոլոր բռնի գործողություններն ու ահաբեկչական ձևերը, որոնք հատկանշական չեն հայ ժողովրդի համար, և հաշտության կոչ է անում հայերին ու թուրքերին:

13. Կոչ է անում եվրոպական տնտեսական համագործակցության անդամ երկրներին հռչակելու «20-րդ դարում գործադրված ցեղասպանությունների և մարդկության դեմ ոճրագործությունների հիշատակի օր», մասնավորապես, այն ոճրագործությունների, որոնց գոհ գնացին հայերն ու հրեաները:

Վավերացնում է իր պարտավորությունը՝ իրապես նպաստելու հայ և թուրք ժողովուրդների միջև բանակցությունների իրականացման նպատակը հետապնդող նախաձեռնություններին:

14. Հանձնարարում է իր նախագահին՝ սույն բանաձևը փոխանցելու (Եվրոպական պառլամենտի քաղաքական) հանձնաժողովին, Եվրոպական հորհրդին, Եվրոպական Տնտեսական Համագործակցության անդամ-երկրների արտաքին գործերի մինիստրների խորհրդակցությանը, «ԵՏՀ-Թուրքիա» ընկերակցության խորհրդին, ինչպես նաև թուրքական, իրանական և սովետական կառավարություններին և ՄԱԿ-ի գլխավոր բարտուղարին: